

Микола КРИКУН

ТУРЕЦЬКИЙ ПОХІД У ПРАВОБЕРЕЖНУ УКРАЇНУ 1674 РОКУ

Розгром 10–11 листопада 1673 р. під фортецею Хотином, що в Північній Буковині, турецького війська на чолі з Гусейном-пашею польським військом, яким командував гетьман великий і маршалок великий коронний Ян Собеський (від 1674 р. він був польським королем Яном III), у правлячих колах Османської імперії був справедливо розцінений як серйозний вияв прагнення Речі Посполитої скасувати умови укладеного в жовтні 1672 р. Бучацького тракту, за яким вона зобов'язалася сплачувати імперії щорічно данину і поступилась їй територією Подільського воєводства, а Правобережна Україна^{*} була проголошена володінням тамтешнього Війська Запорозького під протекторатом Порти**.

Відповідю Туреччини на хотинську перемогу поляків став очолений султаном Мехмедом IV похід проти Речі Посполитої. Однак на певному етапі його політичне спрямування зазнало зміни – у зв'язку з тим, що союзник Порти, правобережний гетьман Петро Дорошенко, звернувся до її властей з нагальним проханням допомогти йому відбити спільній наступ московської армії, якою командував боярин князь Григорій Ромодановський, і Війська Запорозького***, керованого Іваном Самойловичем – гетьманом ”обох боків (берегів) Дніпра” (цей титул надала йому, під тиском Москви, козацька Переяславська рада 27 березня 1674 р.; до того він був лівобережним гетьманом). Метою наступу було покінчити з гетьманством П. Дорошенка й утвердити панування Москви та її сателіта І. Самойловича на Правобережжі. В інтересах Туреччини було захистити свої позиції у цьому регіоні, тому її армія рушила на допомогу П. Дорошенкові.

Похід розпочався і закінчився у 1674 р. Всі воєнні дії, пов'язані з ним, відбулися на Правобережжі. У них на боці Порти взяло участь татарське військо, на чолі якого стояв кримський хан Селім-Гірей.

В історіографії цей похід відомий завдяки головним чином Миколі Костомарову, але він описав його надто загально, на порівняно вузькому джерельному матеріалі¹. На основі турецьких джерел подав його стислий огляд німецький історик Йозеф Гаммер². Лише, по суті, торкнувся цієї події Сергій Соловйов³.

* Правобережна Україна в тогочасному розумінні – це територія Бучацького і південної половини Київського воєводства.

** Протекторат встановлено у 1669 р.

*** У складі лівобережних полків і всіх, крім двох, правобережних полків – останні на той час відійшли від П. Дорошенка.

¹ Костомаров Н. И. Руина: Гетьманства Бруховецкого Многогрешного и Самойловича // Его же. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. Санкт-Петербург, 1905. Кн. VI. Т. XV.

² Hammer J. Geschichte des Osmanischen Reiches, grossentheils aus bisher unbenützten Handschriften und Archiven. Pest, 1830. B. VI: Von der Grosswesirschaft Mohammed Köprilis bis zum Carlowiczer Frieden. 1656–1699.

³ Соловьев С. М. Сочинения: В 18 т. Москва, 1991. Кн. VI: История России з древнейших времен. Т. 11–12.

Між тим турецька кампанія 1674 р. потребує уважного висвітлення: докладне знання її дає поглиблене розуміння подій, що відбувалися на терені Правобережжя цього року, та складного переплетіння пов'язаних з ними інтересів Порти, Москви і Речі Посполитої.

Завданням нашого дослідження є простежити весь хід кампанії – від моменту вирушения османської армії з-за Дунаю до повернення її за Дунай. З огляду на обмежений обсяг статті про події на Правобережжі, в які турки безпосередньо не були залучені, пишемо дуже стисло, а то й – побіжно.

Дослідження засновуємо на порівняно значному колі джерел. Майже всі вони опубліковані, проте більшість їх стосовно нашої теми дотепер фактично не вводилась у науковий обіг. Видані документи є результатом діяльності Малоросійського приказу в Москві, канцелярій, які діяли при князі Г. Ромодановському та І. Самойловичу⁴, при київському воєводі князі Юрії Трубецькому⁵. Публікації документів польського походження переважно містять кореспонденцію різних осіб⁶. У пригоді стали також козацькі літописи⁷ і турецька хроніка⁸ та деякі інші видання.

Відомості опублікованих джерел щодо кампанії 1674 р. помітно доповнюються двома документами, виявленими нами в Російському державному архіві давніх актів у Москві і пов'язаними з особою очевидця її з турецького боку Петра Татаринова: записом його зізнання, даного в Малоросійському приказі 29 травня (за ст. ст.) 1675 р.⁹, і представленою ним там само і тоді ж запискою¹⁰ як додатком до зізнання. Під час кампанії П. Татаринов перебував в оточенні великого візира Къопрюлю-заде Фазіла Агмеда-паши, котрий у ній відігравав першорядну роль. Це давало йому змогу бути непогано поінформованим про перебіг кампанії

⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссию (далі – Акты ЮЗР). Санкт-Петербург, 1879. Т. XI: 1672–1674; 1882. Т. XII: 1875–1876.

⁵ Сибирский сборник. Историческая часть. Москва, 1845. Т. 30. – Малороссийские дела: Отписки за 1673–1674 год киевского воеводы к. Ю. П. Трубецкого с товарищи к царю Алексею Михайловичу.

⁶ Woliński J. Przyczynki źródłowe do kampanii 1674 r. // Przegląd Historyczno-Wojskowy. Warszawa, 1933. T. VI; Ejusd. Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672–1676 // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. Warszawa, 1966. T. XII. Cz. II.

⁷ Грабянка Г. Дѣйствія презѣлной и от начала крвавшої небывалої браны Богдана Хмельницкого, гетмана запорожскаго, с Поляки [...] з разных лѣтописцов и из діаріуша, на той войнѣ писаного, в градѣ Гадячу... / Издана Временною комиссию для разбора древних актов. Киев, 1854; Літопис Самовидця / Видання підготував Я. І. Дзири. Київ, 1971; Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке / Издана Временною комиссию для разбора древних актов. Киев, 1851. Т. II.

⁸ Collectanea z dziejopisów tureckich rzeczy do historii polskiej służących, z dodatkiem objaśnień potrzebnych i krytycznych uwag przez I. I. S. Sękowskiego. Warszawa, 1825. T. II.

⁹ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА), ф. 79 (Сношения России с Польшей), оп. 1, кн. 166, л. 515–533.

¹⁰ Там же. Л. 537 об.–545 об. Записку частково використано у: Крикун М. З історії української козацької старшини другої половини XVII століття. Полковник Остап Гоголь // Записки НТШ. Львів, 1997. Т. CCXXXIII. С. 431, 433.

і робить його свідчення про неї, зафіковані в зізнанні та записці, правдивими, хоч у цих свідченнях не обійшлося без неточностей, викликаних як недостатньою поінформованістю П. Татаринова з деяких питань, так і тим, що він міг дещо призабути за період від завершення походу восени 1674 р. до 29 травня (за ст. ст.) 1675 р.

З огляду на цінність свідчень П. Татаринова як єдиного відомого нам очевидця кампанії, вважаємо за потрібне навести про нього відомості, почертнуті з його зізнання. П. Татаринов був родом "мещеренин", "Андреев сын"; як солдат московського рейтарського полку, що ним командував Іван Єлчанінов, у 1660 р. під Чудновом^{*} попав до поляків у полон^{**}; вони його згодом продали "в Крим"; через якийсь час "татаровя" перепродали його в Царгороді (Стамбулі) туркам, а ті – султанському тлумачеві Панайотакі. В останнього П. Татаринов служив "во дворецких", "владел" його домом, йому "во всем был верен", "всякие государственные посольские и воинские дела от него, Панаиотакия, до (великого. – М. К.) везиря доносили"; "письма всякие, – додає він до цих слів, – были у него, Петра, на руках"^{***}. Після смерті восени 1673 р. Панайотакі П. Татаринова взяв до себе на службу великий візир. Останній, невдовзі після кампанії 1674 р., дозволив йому вийти в Молдавію, щоб там відібрati від боржника належну йому, П. Татаринову, суму. Боржника в Молдавії він не застав, довелося його шукати у Волощині і Трансильванії. З Трансильванії П. Татаринов виїхав до Речі Посполитої, звідти до Києва, а згодом до Москви¹¹.

Перш ніж перейти до розповіді про турецький похід, зазначимо, що в ній зберігаємо датування подій московськими і козацькими джерелами. При наведенні кожного такого числа одразу в дужках подаємо число за новим стилем, за винятком тих випадків, коли події у цих джерелах датуються третьою декадою місяця; у цих випадках, аби уникнути подання днів наступного місяця за новим стилем, після подання джерельного числа вказуємо в дужках "за ст. ст.", "ст. ст."

Принагідно слід констатувати, що датування подій турецьким хроністом за мусульманським календарем, відоме також, завдяки перекладові його твору на польську мову Юзефом Сенковським, у паралельному варіанті за григоріанським стилем, не є, як правило, адекватним, а тому виявилося майже непридатним для розповіді про хід кампанії 1674 р.

Початок походу

Рішення піти війною на Річ Посполиту султан прийняв невдовзі після хотинської поразки турецького війська – взимку 1673/1674 рр.: за турецькою хронікою, в лютому 1674 р. султанський бунчук – символ приготування Порти до війни – був

* У той час Чуднів – містечко в Київському воєводстві; нині це – селище міського типу, районний центр Житомирської області.

** У жовтні 1660 р. поляки під Чудновом розгромили російське військо, очолене воєводою Василієм Шереметевим.

*** Очевидно, тут ідеється про документи, з якими мав справу Панайотакі.

¹¹ РГАДА, ф. 79, оп. 1, кн. 166, л. 515–516, 533–533 об.

вивішений у ставці падишаха, а за посередництвом капиджи-паші Омер-бей* кримському ханові був надісланий наказ закінчiti розпочатi приготування до походу і з'edнати свої загони з турецьким вiйськом¹².

Марек Секежинський, подiльський мечник, якого Ян III вiдрядив для ведення переговорiв з великим вiзиром, у листi до грабовецького старости Марека Матчинського, вiдправленому 20 червня з мiста Снятина, що в Руському воєводствi, куди вiн, адресант, приїхав по кiлькаденному перебуваннi в Бабi**, подав, що великий вiзир з вiйськом став тaborom пiд останньою 17 травня i звiдси має попрямuvати до mostu на Дунаi й там чekati на прибуttя sultana. У тому самому листi далi сказано, що турки suходолом i Дунаem перевозять багато провiantu до гирла Пруту i по Прутu вгору переправляють його до Цецори*** та що турецькi вiйськовики i знатнi особи (principaliora capita) "неохоче забираються на цю вiйну" i сам великий вiзир proti неї (jej [...] nie życzy), "проте sultana виявився вперти в наполяганнi на нiй"¹³.

Згодом sultana з вiйськом, яке було при ньому, рушив до Бабi¹⁴. Бiля neї обидва вiйська зустрiлися, пiсля чого турецька armia подалася до Ісакчi¹⁵ (mista, roзташованого на правому березi Дунаu, схiднiше гирла Пруtu), щоб biля neї переправитися на лiвий берег Дунаu¹⁶.

Provivши в Ісакчi два днi, турецьka armia перетнула по mostu Дунай, a наступного дня piсля цього te same зробив sultana¹⁷, очевидно, zi своїm оточенняm ta, можливо, z рештою armii. Ce сталося blizьko 10 червня¹⁸.

* Капиджи-паша – начальник сторожi ворiт sultansкого палацу в Стамбулi або командир загону цiєї сторожi. Видаеться, що, з огляду на важливiсть dorученої йому справи, Омер-бей був начальником сторожi.

¹² Collectanea... T. II. S. 103.

** Бaba або Babadag – mісто, roзташоване piвденнiше Duнаu i piвdenno-sxidniše впадiння в nього Pруtu, na територiї Piвnichnoї Dobrudzhi.

*** Цецора (Цциора) – na час походу 1674 р. уroчище na мiсci поселення z такою ж nазвою, roзташоване на правому березi Pруtu, неподалiк mista Яssи – todishnoї столицi Mолдавського князiвства.

¹³ Wolinski J. Przyczynki... S. 82. Сказане M. Секежинським, z посиланняm на останнього, стосовно прибуttя великого вiзира до Бабi 17 травня мiститься й в univerсалi Яна III, виданому u Варшавi 4 lipnia (Wolinski J. Materiały... S. 279). Про перебування великого вiзира пiд Baboю згадують takож турецький хронiст (Collectanea... T. II. S. 105) i в своєму зiзнanni, danому 25 lipnia (ст. ст.) князю Ю. Трубецькому в Києvі, грек Дмитро Іванов – piсля повернення його з "Tурскої землi", куди вiн їздив у певних справах (Сибирский сборник. T. 30. – Malorossijskie dela. C. 187).

¹⁴ Collectanea... T. II. S. 105. У згаданому в попереднiй примiтцi зiзнanni D. Іванова zазначено, що перед прибуttям do Babi sultana перебував "в Турской земли в городе Гадзиолу Пазарчуку, от реки Дуная в полтараста верст" (Сибирский сборник. T. 30. – Malorossijskie dela. C. 187). Гаджиоглу-Пазарджик (нинi Толбухiн) – mісто в Piвденнiй Dobrudzhi.

¹⁵ Collectanea... T. II. S. 105.

¹⁶ Wolinski J. Materiały... S. 279.

¹⁷ Collectanea... T. II. S. 108.

¹⁸ Ян III u своєmu, вже згаданому univerсалi вiд 4 lipnia zazначив, iз посиланняm на одержану vід M. Секежинського iнформацiю: про sultana чuti, що вiн мав перебратися

Потрібно зазначити, що до цього переправу через Дунай здійснив з дорученою йому частиною турецького війська алеппський паша Каплан Мустафа, який по тому попрямував на північ і дислокувався в урочищі Цецорі¹⁹ 11 червня²⁰. Янові III стало відомо, що цей паша мав завдання рушити до Хотина²¹. Якщо ця звітка була правдивою, то можна бути певним, що паша мав допомогти Гусейнові-паші відвоювати у поляків хотинську фортецю, гарнізон якої Гусейн-паша тримав в облозі²².

Треба вказати й на те, що до щойно описаних подій, можливо, в квітні, через своїх посланців П. Дорошенко просив турецького султана надати йому допомогу в його протистоянні московському війську²³. Відповідь турецьких властей на це прохання нам невідома. Напевно, відлунням її є те, що Іван Мазепа за наказом, даним йому в Чигирині 15 (25) червня, у зв'язку з відрядженням його з гетьманським листом до великого візира, повинен був останньому передати "словесно": "удивляетца де он, Дорошенко, визиревым словам, что де он приказывает к нему, Дорошенку: чего де он бойтца московских ратных людей и с ними управитца не может? Московские де люди не военные. Как де были прежние гетманы и они сами без турецких войск давали отпор"²⁴. У правдивості цих візорових слів навряд чи можна сумніватися. Вони засвідчують, що в турецьких верхах у той час не сприймали серйозно гостроту ситуації на Правобережжі і не вважали тому за необхідне допомогти П. Дорошенкові.

За зізнанням П. Татаринова, коли султан стояв в Ісакчі, Дорошенків посланець звернувся до нього від імені свого гетьмана з проханням прислати "ратних своїх людей на оборону", тому що "на него (П. Дорошенка. – M. K.) идут многие ратные люди"²⁵. П. Дорошенко мав на увазі те, що у відповідь на його дії, через Дунай близько 10 червня (*Woliniski J. Materiały... S. 279*). Дальший перебіг подій дає підстави думати, що ця переправа відбулася на початку другої декади червня.

¹⁹ Синбирский сборник. Т. 30. – Малороссийские дела. С. 187 (зізнання Д. Іванова перед князем О. Трубецким від 25 липня [ст. ст.]), 191 (зізнання перед тим самим князем від 18 (28) липня жителя Києво-Печерського монастиря Степана Матвієва – після повернення його з поїздки "в Турскую, Волоскую и Мутьянскую земли", де він займався "торговым промыслом". До речі, за його словами, "урочище Цецора от города Яс в пяти верстах". Насправді ж ця відстань є вдвічі більшою); *Woliniski J. Przyczynki... S. 82.* (згаданий лист М. Секежинського від 20 червня); *Ejusd. Materiały... S. 279* (універсал Яна III від 4 липня). Доречно зазначити, що Андрій Мурашка, підлеглий І. Самойловичеві охочекомонний полковник, 7 (17) травня писав йому з містечка Стіни, що в Брацлавському воєводстві сім пашів переправились через Дунай і візир іде слідом за ними (Акты ЮЗР. Т. XI. С. 472). Джерельні підтвердження цього повідомлення нам незнані.

²⁰ *Woliniski J. Przyczynki... S. 82* (лист М. Секежинського від 20 червня); *Ejusd. Materiały... S. 279* (універсал Яна III від 4 липня).

²¹ *Woliniski J. Przyczynki... S. 82; Ejusd. Materiały... S. 279.*

²² *Collectanea... T. II. S. 110.*

²³ Синбирский сборник. Т. 30. – Малороссийские дела. С. 157 (зізнання перед князем Ю. Трубецким від 17 (27) травня київського жителя Івана Павлова після повернення його з "Турської землі", куди він їздив у певних справах).

²⁴ Акты ЮЗР. Т. XI. С. 56 (зізнання І. Мазепи в Малоросійському приказі від 5 (15) серпня).

²⁵ РГАДА, ф. 79, оп. 1, кн. 166, л. 521 об.–522.

підтримані допоміжними кримськотатарськими загонами, І. Самойлович створив на Правобережжі на чолі з Переяславським полковником Дмитрашком Райчею великий загін з кількох лівобережних і кількох правобережних полків, завдання якого полягало в тому, щоб знекровити його, П. Дорошенка, сили; загін, до речі, був підсиливий двома московськими полками²⁶.

Від Дунаю до Дністра

Після переправи через Дунай турецьке військо "відпочивало" протягом двадцяти днів²⁷, тобто найпізніше до початку липня, після чого рушило в напрямі до Цецори²⁸. До Цецори спершу прибув великий візир, потім – султан, який у цей час походу рухався за ним²⁹.

Стосовно того, коли султан прибув до Цецори, маємо три джерельні версії; це могло статися, за однією з них, за день "до Петрова дні"³⁰, тобто 11 липня, за другою – не пізніше 13 липня³¹, за третьою – 18 липня³². Оскільки третя версія представлена двома незалежними одне від одного свідченнями, то звідси випливає, що султан міг прибути до Цецори саме 18 липня. У такому разі доходимо висновку, що похід турецького війська від місця його переправи через Дунай до Цецори тривав близько півмісяця; за цей час воно подолало відстань, простуючи

²⁶ Грабянка Г. Дѣйствія... С. 214; Акты ЮЗР. Т. XI. С. 467 (лист І. Самойловича цареві Олексію Михайловичу з Переяслава від 18 (28) травня), 516 (зізнання в Малоросійському приказі Івана Матвієва – поручника полку рейтарського строю Мойсея Беклемишева від 27 червня [ст. ст.]), 491–493 (лист І. Самойловича цареві від 15 (25) червня з табору під селом Лепляевом, що над Дніпром).

²⁷ Collectanea... Т. II. S. 107.

²⁸ Синбирский сборник. Т. 30. – Малороссийские дела. С. 191 (зізнання С. Матвієва від 18 (28) липня); Акты ЮЗР. Т. XI. С. 588 (лист подільського полковника Михайла Зеленського до Д. Райчі, недатований, доданий до листа І. Самойловича цареві від 15 (25) липня).

²⁹ Акты ЮЗР. Т. XI. С. 588 (лист М. Зеленського до Д. Райчі; див. попередню примітку), 567 (лист московського військовика Олексія Карандеєва до боярина Артамона Матвієва, писаний із Канева після 2 (12) серпня; тут сказано: "греченин" Костянтин Петров свідчить, що бачив великого візира в Цецорі, а на султана там чекали).

³⁰ Синбирский сборник. Т. 30. – Малороссийские дела. С. 191 (зізнання С. Матвієва від 18 (28) липня; тут помилково сказано, що султан і великий візир мали прибути до Цецори разом).

³¹ Там же. С. 189 (зізнання перед князем Ю. Трубецким Федора Дорохіна, рейтара полку І. Єлчанінова, від 17 (27) липня; за його словами, він два тижні тому вийшов з Ясс через Цецору і в Цецорі йому казали турки, що "того ж дни" (13 липня. – М. К.) у Цецорі "будет салтан турской с войски").

³² Акты ЮЗР. Т. XI. С. 577 (лист кошового отамана низового Війська Запорозького Івана Сірка до князя Г. Ромодановського від 6 (16) липня (помилково датований червнем) – тут, на основі сказаного "прямими" язиками, взятыми в молдавських селах поблизу містечка Оргієва, зазначено, що султан з візиром (*sic!*) мають намірстати в Цецорі 8 (18) липня), 588 (недатований лист М. Зеленського до Д. Райчі; тут читаємо: "султан с достойными силами на Цецоре имеет подлинно стать июля 8 дня").

понад Прутом, напевно, правим його берегом, близько 250 км³³.

Під час просування турецької армії до Цецори великий візир та Дорошенків резидент при ньому Гаврило Лісовський могли б отримати по одному адресованому їм листу правобережного гетьмана, писаному в Чигирині 25 червня. Їх мав вручити відряджений П. Дорошенком для цього і для ведення переговорів з великим візиром І. Мазепа. Чи не того самого числа цей вийшов з Чигирина з листами (а також з гетьманськими листами, адресованими кримському ханові та наближеним до нього особам) у супроводі охорони з 9 татар, при яких було 15 невільників – козаків з Лівобережжя. Проте через кілька днів по війзді їх усіх біля Інгулу (притоки Богу) перехопив загін низових козаків, яким командував кошовий отаман Іван Сірко, відібрав у І. Мазепи всі листи і відіслав їх до І. Самойловича³⁴. І. Самойлович листи одержав 3 липня й, ознайомившись з їхнім змістом, відправив їх до Москви того ж дня³⁵. Керуючись, напевно, кодексом козацької честі, І. Сірко довго зволікав з видачею І. Мазепи І. Самойловичеві, але, зрештою, змушений був його видати десь перед 25 липня: цього дня І. Самойлович написав цареві з-під села Талдиків, розташованого поблизу Чигирина, що відсилає І. Мазепу в Москву³⁶.

Отже, Дорошенкові листи, що їх мав передати І. Мазепа, до адресатів не дійшли. З них у листах до великого візира і Г. Лісовського, ідентичних за змістом, ідеться про поразку, завдану під містечком Смілою Самойловичевими 14 полками (ліво- і правобережними) спільно з московськими ратними людьми козакам П. Дорошенка і загонам кримських татар, які перед тим надійшли йому на підмогу, поразку, спричинену, на переконання П. Дорошенка, тим, що ці загони покинули поле битви. Внаслідок цього становище його, гетьмана, сказано в листах, вкрай погіршало, і він тому просить великого візира надати йому в допомогу турецький загін на чолі з пашею – для того хоч би, щоб його присутність

³³ Згадка про те, що турецьке військо прибуло до Цецори через Ясси (Синбирский сборник. Т. 30. – Малороссийские дела. С. 191 [зізнання С. Матвієва від 18 (28) липня]), навряд чи відповідає дійсності: не було війську потреби прямувати до Ясс мимо Цецори, розташованої південно-східніше, щоб звідти до неї повернути. До речі, в Яссах турецьке військо зовсім не стояло. Неправдивим тому є твердження в зізнанні Іллі Новицького, козака з Переяславського полку, даному перед князем Ю. Трубецьким 28 липня (ст. ст.), що султан стоїть в Яссах (Синбирский сборник. Т. 30. – Малороссийские дела. С. 197).

³⁴ Акти ЮЗР. Т. XI. С. 467 (лист І. Самойловича цареві з-під Черкас від 23 червня (ст. ст.); І. Самойлович зазначив, що невільників татари повинні були подарувати великому візирові та іншим особам – туркам і татарам), 525 (лист Д. Райі до серадзького підчашия від 12 (22) липня; адресант, до речі, пише, що при кожному татарині-охоронцеві було "колканадесять" (sic!) невільників. Те саме: Синбирский сборник. Т. 30. – Малороссийские дела. С. 212), 535 (лист І. Самойловича цареві з-під села Талдиків, що поблизу Чигириня, від 15 (25) липня), 575 (лист князя Г. Ромодановського цареві від 27 липня [ст. ст.]), 559 (зізнання І. Мазепи в Малоросійському приказі від 5 (15) серпня; тут татари-охоронці названі "білогородськими").

³⁵ Акти ЮЗР. Т. XI. С. 496 (лист І. Самойловича цареві з-під Черкас від 23 червня [ст. ст.]).

³⁶ Там же. С. 535.

при гетьмані тримала татар у послуху³⁷. Битва під Смілою відбулася 20 червня³⁸.

У згаданих Дорошенкових листах до хана та його сановників, також ідентичних за змістом, подано заклик надати військову допомогу для боротьби гетьмана проти І. Самойловича та московських ратних людей³⁹.

Згідно з запискою П. Татаринова, 3 (13) липня (тобто, за нашим спостереженням, перед прибуттям султана до Цецори) в турецькій ставці одержали Дорошенкові листи, які містили прохання допомогти проти "Москви", що наступає на Правобережжі. (Напевно, листи гетьман вислав після того, як дізнався про невдачу місії І. Мазепи.) "І то поспіша, — пише П. Татаринов, — послали (турки. — М. К.) того ж часа с листами к Дорошенку Емир Али-мурзу и с ним 1000 человек татар и приказали сказать ему, чтоб держался сколько может"⁴⁰.

Під час просування турецької армії до Цецори до неї приєднався зі своїм військом хан. Це могло статися 7 липня: непогано поінформований про те, що відбувалося в Молдавському князівстві, бо діяв він поблизу нього, подільський полковник Михайло Зеленський писав 12 (22) липня І. Самойловичеві з-під містечка Клебані, розташованого поблизу Тульчина, що, за зізнанням полоненого "на Дністрі" татарина, хан з'єднався з великим візором 15 днів тому⁴¹.

Ще до цього з'єднання хан поклав собі за мету погодити Порту з Річчю Посполитою, спрямувати турків проти Москви. Напевно, він при цьому керувався такими стратегічними міркуваннями. Поразка Речі Посполитої у війні з Туреччиною 1672 р. була Кримському ханству невигідна, бо явно посилювала позиції Османської імперії у Південно-Східній Європі⁴². Разом з тим хана дуже непокоїли дії Москви стосовно Правобережної України, її намагання утвердитися тут і тим самим вдарити по стратегічних інтересах ханства. У ситуації, яка склалася у величезному регіоні, куди входило і Правобережжя, ханові потрібна була активна протидія Москві. Щодо цієї протидії його інтереси значною мірою збігалися з інтересами Речі Посполитої, яка не могла змиритися з втратою Правобережжя. Тож для проведення в життя даної стратегії хан сподіався на підтримку Речі Посполитої. Але підтримка була можлива лише за умови порозуміння Порти з Річчю Посполитою — з огляду на те, що в зовнішньополітичному відношенні ханство було залежним від Порти. В разі такого порозуміння, вважав хан, Річ Посполиту можна буде використовувати для тиску на Османську імперію, для послаблення її позицій у регіоні⁴³.

³⁷ Там же. С. 506–508, 510–512.

³⁸ Там же. С. 491 (лист І. Самойловича цареві від 15 (25) червня з-під села Лепляєва, що понад Дніпром). Про цю битву див. названі Дорошенкові листи до великого візира і Г. Лісовського, а також: Там же. С. 491–493 (лист І. Самойловича цареві від 15 (25) червня), 516 (зізнання в Малоросійському приказі І. Матвеєва — поручника полку рейтарського строю від 27 липня [ст. ст.]), 616 (зізнання там само полоненого кримського татарина від 14 (24) серпня); *Грабянка Г. Дійснів'я...* С. 214–215.

³⁹ Акти ЮЗР. Т. XI. С. 498–505, 508–510.

⁴⁰ РГАДА, ф. 79, оп. 1, кн. 166, л. 538–538 об.

⁴¹ Акти ЮЗР. Т. XI. С. 522.

⁴² Wójcik Z. Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji 1674–1675: Studia z dziejów polskiej polityki zagranicznej. Wrocław etc., 1976. S. 27.

⁴³ Wolniński J. Król Jan III a sprawra Ukrainy 1674–1675. Warszawa, 1934. S. 9.

13 липня, після згаданого з'єднання турецького і татарського військ, хан одержав прохання від поляків, "щоб он как был с ними прежде в миру, так и бы ныне был и чтоб с турками их помирил"⁴⁴. Зустрівшись із султаном, він схиляв його до примирення з поляками, брав на себе місію арбітра в цій справі, підкреслював необхідність спільніх турецько-татарських дій проти Москви⁴⁵. Хоч як султан неприхильно був налаштований щодо Речі Посполитої, з гіркотою пам'ятаючи Хотинську поразку свого війська, він усе ж мусив враховувати те, що запанування Москви на Правобережжі становить для імперії небезпеку, а тому є неприпустимим.

За погодженням із султаном хан відрядив у Варшаву для ведення переговорів Мехмета Кази-агу – сина свого візира Суффана Кази-аги⁴⁶.

На спільній військовій раді в Цецорі хан зумів переконати султана в необхідності воювати не з поляками, а з Москвою – за Правобережжя, за збереження тут позицій П. Дорошенка як гетьмана й османського протекторату над цією територією⁴⁷.

Того самого дня (20 липня), коли султан довідався про те, що поляки поступились туркам Хотином, він віддав своїй армії наказ рушити до молдавського міста Сороки, що на правому березі Дністра, перейти на територію Правобережної України і надати допомогу П. Дорошенкові в його протистоянні військам князя Г. Ромодановського та І. Самойловича⁴⁸. Наказ, безперечно, поширювався і на кримське військо. Віддаючи цей наказ, султан, напевно, зважив на листи П. Дорошенка, які перед тим до нього надійшли, де гетьман запевняв: як "не дадут ему недель на десять помочи, то не токмо себе, но и им (султанові и ханові. – M. K.) погибель будет"⁴⁹. В одному з цих листів сказано: настільки Москва и І. Самойлович запанували на Правобережжі, що дорошенківцям "никакова де уж проходу к туркам нет [...]; а которых де посланцев (П. Дорошенко – M. K.) к ним (до султана и хана. – M. K.) посыпает и тех де московские (Самойловичеві. – M. K.) казаки на дорогах перенимают" (далі наведено як приклад невдалу місію І. Мазепи)⁵⁰.

На згаданій раді було вирішено, за П. Татариновим, "тотчас мост под Сорокою на Днестре делать", щоб по ньому переправити війська на лівий берег ріки⁵¹, звідки простягалася Правобережна Україна. Відповідальним за спорудження мосту

⁴⁴ РГАДА, ф. 79, оп. 1, кн. 166, л. 538.

⁴⁵ Там же. Л. 522 об.

⁴⁶ *Woliński J. Przyczynki... S. 82; РГАДА, ф. 79, оп. 1, кн. 166, л. 522 об.* Ханський посол прибув до Варшави щойно 18 серпня (*Woliński J. Przyczynki... S. 82*), коли дії турецького і татарського військ на Правобережжі, як побачимо далі, були в розпалі; тож політичний ефект від місії Мехмета Кази-аги був далекий від того, на який хан і правлячі кола Речі Посполитої розраховували.

⁴⁷ *Woliński J. Pośrednictwo tatarskie w wojnie polsko-tureckiej 1674–1675 // Ejusd. Z dziejów wojny i polityki w dobie Jana Sobieskiego.* Warszawa, 1960. S. 142.

⁴⁸ *Collectanea... T. II. S. 110.*

⁴⁹ Акти ЮЗР. Т. XI. С. 541 (недатований лист М. Зеленського до І. Самойловича, доданий до листа того ж тому самому від 30 липня [ст. ст.]).

⁵⁰ РГАДА, ф. 79, оп. 1, кн. 166, л. 539.

⁵¹ Там же. Л. 539об.

султан призначив сіваського бейлербя^{*} Мугаммеда-пашу і командувача яничар Мустафу-агу⁵². Турецький хроніст повідомляє, що через Дністер мали бути наведені "мости"⁵³. Це повідомлення могло відповідати дійсності.

Звітка про намір турків і татар прямувати до Сорок і перебратися на лівий берег Дністра дуже швидко докотилася до правобережноукраїнських земель, що межували з Молдавським князівством. Уже 12 (22) липня М. Зеленський писав І. Самойловичеві з Клебані: візир і хан "в сих днях конечно имеют к берегу Сороки прийти и тут мост на Днестре скоро сделать"⁵⁴.

Можливо, до Сорок кримчаки рушили раніше від турків: полонений кримський татарин Шибанко Донгазли 14 (24) серпня подав у Малоросійському приказі, що, приєднавшись до султана, хан попрямував до Сорок⁵⁵; якби хан вирушив із султаном, то Шибанко, напевно, вказав би на це.

П. Татаринов засвідчує присутність турецької армії біля Сорок 23 липня (ст. ст.), тобто 2 серпня⁵⁶. Цілком ймовірно, це означає, що вона прибула сюди незадовго перед тим. Певним підтвердженням правдоподібності свідчення П. Татаринова може бути сказане в листі брацлавського полковника Павла Лисиці до Д. Райчі від 29 липня (ст. ст.), що турки ("неприятель") стоять "через долгое время у пристани Днестровой"⁵⁷.

Якщо турецька армія вирушила з Цецори наступного дня після видачі 20 липня вже зазначеного султанського наказу, а 2 серпня була під Сороками, то в такому разі вона подолала відстань між ними щонайменше в 130 км за 11–12 днів. Долала вона її в середньому за добу повільніше, ніж відстань між Дунаєм і Цецорою. Доречно сказати, що, за згаданим зізнанням Шибанка Донгазли, султан просувався до Сорок "с тихостию"⁵⁸.

Татари переправилися через Дністер, за наказом султана⁵⁹, 27 липня (6 серпня)⁶⁰. За однією версією, вони це здійснили по мосту⁶¹, за другою – на "суднах"⁶².

* Бейлербей – поставлений султаном управитель провінції – ейялета (пашалика).

⁵² Collectanea... T. II. S. 110.

⁵³ Ibid.

⁵⁴ Акты ЮЗР. Т. XI. С. 522. "А для того мосту, чтоб его скорее сделать, – читаемо в тому же листі, – несколько сот турков пришло на сю (українську. – M. K.) сторону Днестра" (Там же). Це свідчення явно неправдиве: поява турецьких мостовиків над Дністром, по суті, в час, коли було постановлено відрядити їх туди, є неймовірною, зваживши на відстань від Цецори до Сорок.

⁵⁵ Там же. С. 612. Шибанко каже, що хан пішов з Ясс, але пішов він з Цецори.

⁵⁶ РГАДА, ф. 79, оп. 1, кн. 166, л. 540.

⁵⁷ Акты ЮЗР. Т. XI. С. 548–549.

⁵⁸ Там же. С. 612.

⁵⁹ Там же. С. 621 (лист І. Самойловича цареві з-під Чигирина від 31 липня (ст. ст.). І. Самойлович при цьому посилається на зізнання, дане йому того самого дня, коли цей лист писаний, полоненим татарином).

⁶⁰ Там же. С. 572 (за зізнанням у Каневі полоненого татарина, даним 2 (12 серпня) О. Карандесеву і згаданим у листі останнього до А. Матвеєва, писаному після цього числа).

⁶¹ Там же. С. 621 (лист І. Самойловича цареві від 31 липня [ст. ст.]).

⁶² Там же. С. 612 (зізнання Шибанка Донгазли від 14 (24) серпня).

(плотах?). Друга версія може видатись вірогідною, якщо відповідає дійсності свідчення про те, що на той час мости турками були доведені "до половины реки"⁶³.

Щодо того, коли перетнула Дністер турецька армія, то нам відомі дві версії. За П. Татариновим, це сталося 29 липня (ст. ст.)⁶⁴. У своїй "Історії Османської імперії" Й. Гаммер датує дану подію, не подаючи джерела, 30 липня⁶⁵. Він дотримується в цьому творі датування за новим стилем. Перебіг перебування турецької армії на Правобережжі (про який див. у дальшій нашій розповіді) доводить, що 30 липня Й. Гаммер навів за старим стилем (очевидно, не усвідомлюючи цього).

Впевнено можна стверджувати, що переправа турків через Дністер відбулася не пізніше 29–30 липня (8–9 серпня): турецька армія, як побачимо далі, підійшла до міста Ладижина, що в Брацлавському воєводстві*, 6 (16) серпня. На шляху до нього від Дністра вона пройшла понад 110 км. Судячи з того, скільки в середньому за добу ця армія просувалася від Дунаю до Цецори і від Цецори до Сорок, їй на подолання відстані від Сорок до Ладижина вистачило 7–8 днів.

Турецький хроніст повідомляє, що переправа турків тривала п'ять днів⁶⁶. Така тривалість видається маломовірною: у вже цитованому листі П. Лисиці від 29 липня (ст. ст.) про цю переправу не згадано, а мав би П. Лисиця, судячи зі змісту листа, про неї згадати, якби вона відбувалася: у його обов'язки як брацлавського полковника входило якнайшвидше дізнатися її одразу повідомляти про просування турецької армії (татарського війська також). Не виключено, що переправа здійснювалася два дні.

Перед переправою через Дністер, а можливо, під час пересування їхніх військ від Цецори до Сорок, султан і хан вирішили після перебазування на Правобережжя рушати на Київ через Умань. Про це рішення свідчить зізнання полонених татар⁶⁷. Ряд джерел, подаючи султансько-ханський намір піти на Київ, не називають Умані як проміжного пункту походу⁶⁸, однак це не означає, що її не малося на увазі.

⁶³ Там же. С. 572 (лист О. Карандеєва до А. Матвеєва, писаний після 2 (12) серпня; О. Карандеєв це свідчення наводить зі слів полоненого татарина).

⁶⁴ РГАДА, ф. 79, оп. 1, кн. 166, л. 541.

⁶⁵ Hammer J. Geschichte... В. VI. S. 301.

* Нині Ладижин – місто в Тростянецькому районі Вінницької області.

⁶⁶ Collectanea... Т. II. S. 111.

⁶⁷ Акти ЮЗР. Т. XI. С. 542 (лист князя Г. Ромодановського цареві з-під Чигирина від 31 липня [ст. ст.]), 612 (зізнання Шибанка Донгазли від 14 (24) серпня), 614 (зізнання в Малоросійському приказі іншого татарина від 14 (24) серпня), 621 (лист І. Самойловича цареві від 31 липня [ст. ст.]).

⁶⁸ Там же. С. 572 (лист О. Карандеєва до А. Матвеєва, писаний після 2 (12) серпня; О. Карандеєв посилається на лист Д. Райчі й А. Мурашки до ігумена канівського Успенського монастиря Єронтія), 633 (лист Д. Райчі до князя Ю. Трубецького від 8 (18) серпня); Синбирский сборник. Т. 30. – Малоросийские дела. С. 204 (лист князя Ю. Трубецького цареві від 17 (27) серпня), 205 (лист Д. Райчі з містечка Буків, що в Брацлавському воєводстві, до князя Ю. Трубецького від 7 (17) серпня), 217 (лист князя Ю. Трубецького цареві від 13 (23) серпня; князь посилається на лист до нього І. Самойловича і князя Г. Ромодановського від 12 (22) серпня).

У зв'язку з вибором Умані як проміжного пункту в запланованому поході на Київ інтерес становить такий фрагмент (нехай, можливо, й не зовсім правдивий) із записки П. Татаринова: допитували турки під Сороками присланого до них П. Дорошенком лівобережного козака (Дорошенкового полоняника?): "куди добра дорога к Києву? И в то время пришол волоской (молдавський. – М. К.) господарь и, услышав, что про дорогу к Киеву спрашивают, сказал: вы де тому человеку верите, я де вам приведу человека, которой все дороги московские (читай: українські. – М. К.) знает. И привел греченина именем Андронаки из Румеляли* или с Царягорода, и спрашивали его, знаешь ли московские дороги. И он сказал: не токмо московские – и русские, и полские и написал: к Киеву через Умань в двадцать дней бес простойки"⁶⁹.

У жодному зі знаних нам джерел не сказано, з якою метою турецько-татарський похід планувалося спрямувати на Київ.

Яким було співвідношення сил, втягнутих у воєнні дії на Правобережжі, – військ султана, хана і П. Дорошенка, з одного боку, й І. Самойловича та князя Г. Романовського, – з іншого?

За відомостями, представленими 29 травня (ст. ст.) 1675 р. у Малоросійському приказі П. Татариновим, обізняним, напевно, з документами, які в поході 1674 р. проходили через канцелярію великого візира, бо в оточенні останнього йому у той час, нагадуємо, довелося перебувати, турецька армія напередодні вступу у Правобережну Україну налічувала близько 52 тис. чол., а склад її, за безпосередньою підлеглістю загонів тим чи іншим особам, був такий⁷⁰: 1500 чол. мав султан, 3500 – великий візир, 3000 – єгипетський ("мисирський") паша, 2600 – інший єгипетський паша, 1500 – Діяр Бекі-паша, 1480 – Юсуф-паша, 3000 – Масаіп-паша, 3200 – каймакан** Кара Мустафа-паша, 3000 – дефтердар ("тевтердар")***, 1500 – Мешанчи-паша, 1300 – Кайсер-паша, 3000 – Каплан Мустафа-паша, 860 – "сліпий" Гусейн-паша, 1860 – Сейдиулу-паша, 2500 – боснійський паша, 160 – румелійський ("урумелський") бей⁷¹, 60 – арнаутський бей, 280 – біломорський**** Атан-паша, 320 – пелопоннеський Мора-паша, 180, 250, 320, 260, 200, 380, 280 – непойменовані семеро пашів, 60, 130, 170 – непойменовані троє беїв, 8000 були яничарами на чолі з агою⁷², 2000 – "вотчинними дворянами"*****, 3000 – спагіями*****¹, 1200 – наглядачами ("надзиралщики") за порохом і зброяю, 1000 – пушкарями.

* Ейялета Румелії, який охоплював східну й центральну частини Балканського півострова.

⁶⁹ РГАДА, ф. 79, оп. 1, кн. 166, л. 540–540 об.

⁷⁰ Там же. Л. 523об.–526.

** Каймакан, кайм-макам – наближена до султана особа, яку він уповноважував виконувати важливі доручення.

*** Дефтердар – скарбник, голова імперської скарбниці.

⁷¹ Сіді-заде Мугаммед-паша (Collectanea... T. II. S. 113).

**** Егейський?

⁷² Цим агою був Мустафа (Ibid. S. 110).

***** Чи не йдеться тут про власників мюльків – приватних володінь?

***** Спагії – володільці військово-ленних земель. Чи не враховує цифра 3000 і спагійські почти?

Інші два джерела подають, що чисельність турецького війська становила 100 тис. чол.⁷³

Вірогідними видаються відомості, наведені П. Татариновим, бо оперті вони на турецькі документи.

Щодо татар, то, за зізнанням П. Татаринова, він сам чув, як хан "сказывал" султанові, що в нього під час воєнних дій у Правобережній Україні було війська "только" 35 тис., "а болши отнюдь не было"⁷⁴.

На час вступу турків і татар у Правобережжя майже всі сили П. Дорошенка були на чолі з ним скучені в Чигирині, обложеному від 2 серпня князем Г. Ромодановським та І. Самойловичем⁷⁵. За зізнанням відрядженого в Москву з-під Чигирина князем Г. Ромодановським Семена Кафтирева, даним у Малоросійському приказі 10 (20) серпня, перебіжчики з обложеного Чигирина "в роспросе сказывали", що в ньому "в осаде конніцы 6000 человек да пехоты серденят и черемисы с 1500 человек"⁷⁶. 6000 козаків – це, безперечно, Чигиринський полк, постійно вірний П. Дорошенкові, та ті козаки з правобережніх полків, котрі не відступилися від свого гетьмана, хоч їхні полки і перейшли на бік І. Самойловича. До речі, поза Чигирином на боці П. Дорошенка залишився тільки Павлоцький полк (та й то, можливо, не весь)⁷⁷. Серденята – це козаки піхотних негородових полків, які (полки) були надійною опорою гетьмана. Черемисами М. Костомаров вважав "польських татар"⁷⁸; то були татари, напевно, як з українських земель Польського королівства, так і з Великого князівства Литовського.

Чисельність Самойловичевого війська становила, за однією версією, 50 тис.⁷⁹,

⁷³ Синбирский сборник. Т. 30. – Малороссийские дела. С. 189 (зізнання Федора Дорохіна перед князем Ю. Трубецьким від 17 (27) липня, дане на основі сказаного Ю. Дорохінові турками в Цецорі напередодні прибуття сюди султана), 191 (зізнання С. Матвієва перед тим самим князем від 18 (28) липня, дане на основі сказаного йому турками під час його перебування у Молдавському князівстві).

⁷⁴ РГАДА, ф. 79, оп. 1, кн. 166, л. 526 об.

⁷⁵ Стосовно облоги від 2 серпня (за ст. ст. – від 23 липня) див: Акты ЮЗР. Т. XI. С. 546 (лист І. Самойловича цареві з-під Чигирина від 25 липня [ст. ст.]), 594–595 (лист князя Г. Ромодановського цареві, писаний після 31 липня [ст. ст.]), 620 (лист І. Самойловича цареві з-під Чигирина від 31 липня [ст. ст.]), 654. (зізнання в Малоросійському приказі козака Ніжинського полку, посланого в Москву І. Самойловичем 16 (26) серпня).

⁷⁶ Там же. С. 603.

⁷⁷ Там же. С. 530 (лист І. Самойловича цареві з Черкас від 5 (15) липня), 631–634 (лист князя Ю. Трубецького цареві від 17 (27) серпня. Те саме: Синбирский сборник. Т. 30. – Малороссийские дела. С. 204); Woliniski J. Materiały... S. 296 (відомості з України від 7 вересня).

⁷⁸ Костомаров Н. И. Руина... С. 254. Про чисельність чигиринського гарнізону до вступу турків і татар у Правобережжя див.: Акты ЮЗР. Т. XI. С. 565–566 (зізнання І. Мазепи в Малоросійському приказі від 5 (15) серпня. Те саме: Бантыши-Каменский Д. Н. История Малой России: От возвращения славян в сей стране до уничтожения гетманства. Київ, 1993. С. 544); Костомаров Н. И. Руина... С. 254 (свідчення Терпигорова, дане після повернення його з чигиринської неволі).

⁷⁹ Woliniski J. Materiały... S. 297 (датоване вереснем повідомлення руському воєводі Станіславові Янові Яблоновському анонімного польського улана після повернення його з турецького табору, куди він їздив з розвідувальною метою).

за другою – 100 тис.⁸⁰ За цими обома версіями, під командуванням князя Г. Ромодановського було 100 тис.⁸¹ Ймовірно, що І. Самойлович мав 50-тисячне військо, а князь Г. Ромодановський – менше 100 тис. Мабуть, загальна чисельність їхніх військ перевищувала загальну чисельність військ султана, хана і П. Дорошенка.

Перші дні на українській землі. Облога Ладижина

На основі відомих нам джерел⁸² вдалося встановити, що, опинившись на лівому березі Дністра, султан пішов на північ, взяв містечко Стіну, віддалене від місця переправи приблизно на 40 км, після чого пішов на схід і взяв містечка Комаргород та Тиманівку*; далі його маршрут простягся до Ладижина. Хан від місця переправи рушив на північний схід і, здобувши на цьому напрямі містечка М'ясківку та Кісницю, розташовані від Сорок приблизно на 45 і 55 км (відповідно), попрямував на схід, південніше від турецької армії та паралельно їй, і захопив містечка Куниче та Тростянець**.

Подільський чесник Ян Карвовський як польський посол до султана писав Янові III з Ладижина 29 серпня, що турки взяли Стіну 10 серпня, а брали її два тижні і полонили при цьому 15 тис. осіб⁸³. Нагадуємо, що османське військо просувалося від Дністра до Ладижина 7–8 днів. З огляду на це, таку тривалість облоги Стіни можна вважати припустимою за умови, що її проводив залишений для цього загін.

Принагідно зазначимо, що, згідно із запискою П. Татаринова, Стіну і Куниче ”турки взяли приступом (у світлі вже сказаного нами слід зауважити, що П. Татаринов помилково туркам ”приписав” взяття Куничого. – М. К.), а козаки бились іс тех городков, не щадя голов своїх. И побито турков под Стеною и под Куничем тысячи з две и многажды де турки казаков в тех городках уговаривали, чтоб они здалися им доброволно. И казаки де им говорили, что они подданные царского величества, а им, бусурманом, не поддадутца и учнут за него головы свои складывать. И как де турки те городки приступом взяли, и жителей всех з

⁸⁰ РГАДА, ф. 79, оп. 1, кн. 166, л. 539 об.

⁸¹ *Woliniski J. Materiały...* S. 297; РГАДА, ф. 79, оп. 1, кн. 166, л. 537об.

⁸² Акти ЮЗР. Т. XI. С. 542 і 621 (зізнання полонених татар у таборі військ І. Самойловича і князя Г. Ромодановського під Чигирином від відповідно 30 і 31 липня [за ст. ст.]); 612 і 615 (зізнання полонених татар у Малоросійському приказі від 14 (24) серпня); Т. XII. С. 5 (зізнання в Малоросійському приказі учасника оборони Ладижина Анастаса Дмитрієва від 30 грудня [ст. ст.]); Літопис Самовидця. С. 118; *Величко С. Летопись...* Т. II. С. 351; РГАДА, ф. 79, оп. 1, кн. 166, л. 541; *Woliniski J. Przyczynki...* S. 84 (лист подільського чесника Яна Карвовського, польського посла до султана, Янові III з Ладижина від 29 серпня), 86 (лист Яна III до польських комісарів у Кадзіні, які вели переговори з російськими комісарами, писаний у Жовкві 30 вересня); *Collectanea...* Т. II. С. 112, 113; *Theatrum Europaeum. Frankfurt am Main, 1682.* Т. XI. С. 563.

* Нині Стіна і Комаргород – села Томашпільського району Вінницької області, а Тиманівка – село Тульчинського району тієї ж області.

** Нині М'ясківка (теперішня назва Городківка), Кісниця і Куниче – села Крижопільського району Вінницької області, Тростянець – селище міського типу, районний центр.

⁸³ *Woliniski J. Przyczynki...* S. 83–84.

женами и з детьми высекли”⁸⁴.

Учасник оборони Ладижина Анастас Дмитрієв 30 грудня (ст. ст.) у Малоросійському приказі зізнав, що хан Кісницю брав три дні і три ночі і, здобувши її, ”людей порубил, а інших в полон взял”⁸⁵. Зізнання Анастаса (далі саме так будемо його йменувати) не у всьому правдиве. Зокрема, подана ним тривалість здобуття Кісниці виглядає сумнівною, якщо воно було справою всього ханського війська.

Північніше свого східного маршруту турки активно не діяли. Вони задоволилися, наприклад, тим, що містечка Брацлав, Кальник і Немирів від них відкупилися⁸⁶. Не відхилилися турки від того ж маршруту й на південь, хоч би тому, що тут пройшли татари.

Турецька хроніка подає, що до облоги Ладижина турки взяли також місто Копаницю⁸⁷. Поселення з такою назвою на території Брацлавського воєводства, де розгорталися описані події, невідоме. Ю. Сенковський у своєму перекладі цього джерела ідентифікує Копаницю (Koranicza) з Вінницею, але тут він припустився помилки, тому що на північ від Брацлава (а Вінниця саме там розташована) турецькі загони, наскільки нам відомо, не проникали. Копаниця – то, напевно, спотворена назва реального поселення, яке, судячи з просування турецької армії на схід, розташовувалося на захід від Ладижина⁸⁸.

Просування султана і хана в східному напрямі відбувалося згідно з їхнім наміром дійти до Умані (а звідти – до Києва). На чолі своїх військ вони зустрілися під Ладижином, розташованим на правому березі Богу (доречно сказати, що відстань між Ладижином і Стіною становить близько 70 км). Звідси хан рушив на допомогу П. Дорошенкові. Як він впорався з цією справою, видно буде з подальшої нашої розповіді. А поки що зупинимося на облозі турками Ладижина, що стала для них першим серйозним випробуванням на міцність під час їхнього походу в Правобережну Україну.

Виникає питання: чому султан приділив особливу увагу Ладижину? Відповідаючи на цього, ми змушені вдаватися до здогадів, більшою чи меншою мірою наблизених до істини.

Турецький хроніст повідомляє, що, підійшовши до Ладижина, султанський табір мусив простояти два дні над Богом (Ак-су), з огляду на те, що міст через цього не був скінчений⁸⁹. Міст тут фігурує, безперечно, у зв’язку з намаганням турків

⁸⁴ РГАДА, ф. 79, оп. 1, кн. 166, л. 528 об.–529.

⁸⁵ Акты ЮЗР. Т. XI. С. 542, 621.

⁸⁶ Woliński J. Materiały... S. 301 (витяг з написаного хелмінським воєводою Яном Гнінським 29 вересня). Див також: Акты ЮЗР. Т. XI. С. 606 (лист наказного кальницького полковника Федора Максименка до маньківського сотника Грицька Мащенка від 11 (21) серпня; тут сказано, що від турків ”около Брясловля никакова насилиства не было”; сам факт написання листа в Кальнику після взяття турками, як побачимо далі, Ладижина говорить про те, що Кальник вони не брали).

⁸⁷ Collectanea... Т. II. S. 113.

⁸⁸ У цій хроніці написано, що турки здобули Копаницю і після захоплення ними Ладижина (*Ibid.* S. 116. Див. також: Hammer J. Geschichte... В. VI. S. 301). Це помилка: після Ладижина не було потреби брати здобуте раніше містечко.

⁸⁹ Collectanea... Т. II. S. 114.

переправитися на лівий берег ріки, аби піти на Умань. Одразу після цього повідомлення хроніст подає, що гарнізон Ладижина, "свідомий успіхів непереможного війська" султана, "спалив обширні передмістя і постановив з укріпленого замку запекло боронитися". Тоді, читаємо там само, настала облога Ладижина⁹⁰.

Згадка про два дні, проведені турецьким військом біля Богу перед початком облоги Ладижина, не спрацьовує – в контексті того, що нам відомо про графік переміщення цього війська від Дністра. Було, напевно, так: підступивши до Ладижина, сultанске керівництво довідалося про намір скучченого у ньому гарнізону не здаватись; зваживши на це та дотримуючись засади всі укріплені поселення, що траплялися на шляху османського війська, брати силоміць або примушувати їх здаватися без застосування проти них сили, воно вирішило взяти Ладижин обложою, – щоб не залишати в своєму тилу нескорену фортецю.

"Нескінченість" мосту через Бог, якщо вона мала місце, відволікла турків від нагального продовження руху на Умань й тим самим начебто підштовхувала їх вдатися до облоги Ладижина. Своєрідним спонуканням до облоги для сultанського командування могли стати дії ладижинського гарнізону, спрямовані проти турецького загону, який був відправлений під Ладижин з розвідувальною метою. За зізнанням П. Татаринова, "не доходя до Лодыжина, посылал салтан под Лодыжин Юсуфа-пашу, а с ним было охочих людей 250. А из Лодыжина выходил против него полковник Мурашка и, зшедши с ним, ево побил. И салтан послал на него египетского пашу, И паша с поля ево, Мурашку, сигнал и в Лодыжине осадил"⁹¹.

Андрій Мурашка – то лівобережний охочекомонний (негородовий) полковник. У липні зі своїм полком він був відряджений І. Самойловичем у межиріччя Дністра і Богу для надання допомоги тамтешнім козакам і некозакам у захисті цього краю від турецько-татарської загрози. Зрештою, він засів у Ладижині. За іншими джерелами, спільно з А. Мурашкою згаданому турецькому під'їздові дав відсіч загін з козаків Переяславського полку на чолі з наказним полковником Войцею Сербіним⁹², якого з містечка Буків^{*} у назване межиріччя послав Переяславський полковник Д. Райча, аби той допоміг тамтешньому насесленню⁹³. До речі, про свою причетність до згаданої відсічі турецьким під'їзникам заявляв Анастас⁹⁴.

Козаків, котрі дали відсіч, було значно більше від під'їзників: за одним документом, тільки В. Сербін у ній задіяв дві тисячі "вибраних людей"⁹⁵, за іншим, під

⁹⁰ Ibid.

⁹¹ РГАДА, ф. 79, оп. 1, кн. 166, л. 527.

⁹² Сибирский сборник. Т. 30. – Малороссийские дела. С. 218 (лист І. Самойловича князю Ю. Трубецкому з-під Чигирина від 9 (19) серпня); Акты ЮЗР. Т. XI. С. 600 (лист І. Самойловича цареві з-під Чигирина від 10 (20) серпня); Т. XII. С. 6 (зізнання Анастаса в Малоросійському приказі від 30 грудня [ст. ст.]).

^{*} Нині Буки – селище міського типу Маньківського району Черкаської області.

⁹³ Акты ЮЗР. Т. XI. С. 600 (див. прим. 92).

⁹⁴ Там же. Т. XII. С. 6 (зізнання Анастаса від 30 серпня [ст. ст.]). Оглядово про цю відсіч див. у зізнанні в Малоросійському приказі участника оборони Ладижина Єрофея, дане в серпні або вересні (Там же. Т. XI. С. 658).

⁹⁵ Там же. Т. XI. С. 600 (лист І. Самойловича цареві з-під Чигирина від 10 (20) серпня).

командуванням В. Сербина, А. Мурашки й Анастаса було "в wybórного войска тысячи с полтрети"⁹⁶.

І. Самойлович також писав цареві з-під Чигирина 10 (20) серпня, що після даної під'їзникам відсічі козаки змушені були під натиском турків, яких по ній послав султан; вернутися до Ладижина й опинитися у ньому в облозі⁹⁷. За іншим документом, козаків до цього примусили троє пашів⁹⁸, а не один паша, як подано в зізнанні П. Татаринова.

Там само також сказано, що відсіч і початок облоги Ладижина припали на один і той же день⁹⁹. Ця "одноденність", напевно, засвідчена й у зізнанні П. Татаринова: розповівши про невдалий під'їзд й дії єгипетського паші, які привели до розпочатої ним облоги, він каже далі: "А на другой день..." Цього другого дня, подає П. Татаринов, "пришол под Лодыжин салтан и везир со всеми паши и хан с ордою. И со всех сторон осадили" Ладижин¹⁰⁰.

Всупереч цьому наведеному свідченню П. Татаринова, за незалежними одне від одного джерелами, спершу підступив до Ладижина великий візир¹⁰¹. Згідно з Г. Грабянкою, султан прибув під Ладижин після безуспішних спроб великого візира оволодіти ним¹⁰².

Коли турки підступили до Ладижина й розпочали його облогу? Відправним документом для відповіді на це питання є лист І. Самойловича цареві, писаний під Чигирином 10 (20) серпня; тут сказано, що турки, опинившись під Ладижином, його "тот час [...] зажегши, до замку начали приступ чинити и из пушек больших стреляти", а сталося це "в день Преображенія Господня"¹⁰³ – за православним календарем 6 (16) серпня. Даним числом датує початок облоги Я. Карповський,

⁹⁶ Там же. Т. XII. С. 6 (зізнання Анастаса від 30 грудня [ст. ст.]). Між іншим: схильний до перебільшень Анастас подав, що під'їзників було "с 4000" (Там же). А за листом І. Самойловича цареві, висланним з-під Чигирина 10 (20) серпня, їхні втрати під час даної їм відсічі становили 500 осіб (Там же. Т. XI. С. 600); це удвічі більше, ніж, згідно з П. Татариновим, було під'їзників під началом Юсуфа-паші. Виникає питання: чи ці цифри (4000 і 500) враховують і турецьких вояків, якими, за П. Татариновим, командував єгипетський паша, що загнав А. Мурашку до Ладижина?

⁹⁷ Там же. Т. XI. С. 600.

⁹⁸ Там же. С. 658 (зізнання учасника оборони Ладижина, дане у Малоросійському приказі в серпні або вересні).

⁹⁹ Там же.

¹⁰⁰ РГАДА, ф. 79, оп. 1, кн. 166, л. 527. Анастас безпідставно стверджував, що, підйшовши до Ладижина, турки, "на первый день к городу не приступали" (Акты ЮЗР. Т. XII. С. 6 [зізнання Анастаса від 30 грудня (ст. ст.)]), тобто – не розпочинали його облогу.

¹⁰¹ Акты ЮЗР. Т. XI. С. 606 (лист наказного кальницького полковника Ф. Максименка до маньківського сотника Г. Маценка від 11 (21) серпня з Кальника); Грабянка Г. Дѣйствія... С. 218.

¹⁰² Грабянка Г. Дѣйствія... С. 218. Учасник оборони Ладижина Єрофей твердив, що султан підйшов до нього "на третий день [...] до ночи" (Акты ЮЗР. Т. XI. С. 658 [зізнання Єрофея, дане в серпні або вересні]), тобто пізнього вечора на третій день після зазначененої відсічі під'їзникам.

¹⁰³ Акты ЮЗР. Т. XI. С. 600.

котрий пов'язав його помилково з появою султана під Ладижином¹⁰⁴. Ця дата узгоджується з тією датою, що її наводить, ґрунтуючись на турецькому джерелі, Й. Гаммер: він пише, що після триденної облоги турки 19 серпня здобули Ладижин¹⁰⁵.

Триденно тривалість облоги Ладижина фіксує також П. Татаринов¹⁰⁶. У листі російського воєводи князя Олексія Колтовського до князя Ю. Трубецького, відправленому з-під Канева 17 (27) серпня, сказано (з посиланням на слова Демка Мановки – козака Переяславського полку, дислокованого порівняно недалеко від Ладижина), що ладижинці здалися туркам ("город им отворили") 9 (19) серпня¹⁰⁷. Одержано тим самим, – враховуючи, що облога розпочалася 16 серпня, – непряме підтвердження триденної її тривалості.

Отже, є підстави вважати, що початок облоги Ладижина припадає на 16, а кінець на 19 серпня¹⁰⁸.

Кількість козаків, які в Ладижині протистояли обложникам, джерела подають по-різному. Учасники його оборони Анастас і Єрофей називають, відповідно, цифри 2,5 тис.¹⁰⁹ і 6 тис. чол.¹¹⁰, Я. Карловський – 1 тис.¹¹¹, турецький хроніст – 2 тис.¹¹², Г. Грабянка – 5 тис.¹¹³, "Theatrum Europaicum" – 4 тис.¹¹⁴ Відкинувши крайні показники як, напевно, нереальні, доходимо висновку, що козацький гарнізон Ладижина налічував від двох до чотирьох тис. осіб. Були то в основному лівобережці на чолі з А. Мурашкою¹¹⁵.

Що ж до обложених некозаків, то, за Анастасом, їх було 20 тис.¹¹⁶ Я. Карловський писав, що, здобувши Ладижин, турки полонили 20 тис. осіб¹¹⁷, а польський улан після свого повернення з турецького табору, куди був посланий з розвідувальною метою, доповів руському воєводі С. Я. Яблоновському, що цих полонених було 30

¹⁰⁴ Woliński J. Przyczynki... S. 84 (лист Я. Карловського Янові III з Ладижина від 29 серпня).

¹⁰⁵ Hammer J. Geschichte... B. VI. S. 301.

¹⁰⁶ РГАДА, ф. 79, оп. 1, кн. 166. л. 527, 541.

¹⁰⁷ Сибирский сборник. Т. 30. – Малороссийские дела. С. 221.

¹⁰⁸ У ряді джерел облога Ладижина подана більш тривалою. За "Theatrum Europaicum", турки тримали Ладижин в облозі сім днів (Theatrum Europaicum. Т. XI. S. 563), за листом Ф. Максименка до Г. Маценка від 11 (21) серпня – стільки ж (Акти ЮЗР. Т. XI. С. 606), за Анастасом – 10 днів (Там же. Т. XII. С. 8), за листом ніжинського протопопа Симона Адамовича А. Матвеєву, писаним з-під Канева 8 (18) вересня (з посиланням на зізнання полонених татар) – 11 днів (Там же. Т. XI. С. 665), за Г. Грабянкою – два тижні (Грабянка Г. Дѣйствія... С. 218). За С. Величком, турки здобули Ладижин "в средних числах мѣсяца августа" (Величко С. Летопись... Т. II. С. 353); цей літописець у своєму творі дотримується датування за юліанським календарем.

¹⁰⁹ Акты ЮЗР. Т. XII. С. 7.

¹¹⁰ Там же. Т. XI. С. 658.

¹¹¹ Woliński J. Przyczynki... S. 84 (лист Я. Карловського до Яна III від 29 серпня).

¹¹² Collectanea... Т. II. S. 114.

¹¹³ Грабянка Г. Дѣйствія... С. 218.

¹¹⁴ Theatrum Europaicum. Т. XI. S. 653.

¹¹⁵ Грабянка Г. Дѣйствія... С. 218; Літопис Самовидця. С. 119.

¹¹⁶ Акты ЮЗР. Т. XII. С. 7.

¹¹⁷ Woliński J. Przyczynki... S. 84 (лист Я. Карловського до Яна III від 29 серпня).

тис.¹¹⁸ Не віриться, щоб таке містечко, як Ладижин, могло вмістити на час облоги таку велику кількість людей. Значну, якщо не більшу, частину некозаків становили ті, хто повтікав від турків і татар з поселень неподалік Ладижина. За дорожніми нотатками шляхтича-військовика Яна Флоріана Дробиша-Тушинського, котрий восени 1674 р. побував у Ладижині, на той час турками покинутому, до цього міста перед самою облогою збіглося населення з 24 міст¹¹⁹. Видеться, що цифра 24 включає не тільки міські поселення, а й села.

Щоб якнайповніше відтворити хід облоги Ладижина, доцільно розповідь про неї вести шляхом стислого переказування відповідного змісту джерел, оскільки в цьому питанні вони в цілому ніби доповнюють одне одного, щоправда, в чомусь і суперечачи одне одному. Переказуємо спершу дані в Малоросійському приказі свідчення очевидця облоги П. Татаринова й учасників оборони Ладижина Анастаса та Єрофея, а також свідчення інших сучасників облоги, далі – те, що міститься в турецькій хроніці, в "Theatrum Europaeum" та в хронологічно віддалених від подій козацьких літописах. Тоді вдамося до загальної оцінки джерельної інформації. Слід мати на увазі, що в останній майже відсутнє датування за днями місяця.

Зізнання П. Татаринова. Мурашка виходив з Ладижина на турків "на вyllаску многажды и турков побивал и из шанец выбывал". Згодом він хотів з міста утекти, проте міщани "ево удержали и говорили ему, что они учнут с ним битца заодно". Оскільки турки перейшли до "приступов жестоких", то Мурашка, "видя то, что им (козакам. – M. K.) отсидетца невозможно, тайным обычаем выбежал из города в турской табор"; прибувши до візира, він "говорил ему, не сказал о себе, чтоб он Мурашку простил и с полчанами его из города выпустил, а он де обещает ему мещан наговорить и город здать. И везиръ де ему сказал, что он полковника Мурашку со всеми ево полчанами отпустит, только б он мещан наговорил и город здал. И Мурашко де, видя такое ево везирское обещание, про себя ему объявил. И везиръ отдал ево за караул (під арешт. – M. K.). И вскоре прибежал из города казак и сказал везирю, что Мурашко из города ушол и чтоб они смотрели ево у себя в тaborах. И везиръ Мурашку тому казаку объявил и, объявля, посадил ево по-прежнему за караул. А после де того мещаня город здали. И салтан и везиръ послали было в город выбирать на себя робят и девок. И как де посланные их вошли в город и учили полон выбирить. И янычаня, увидев то, крикнули на город со всех сторон и, вскоча в город, всех жителей, мужеской пол и женский, всех разобрали в полон по себе. А полковник Мурашко был у везиря в таборе жив три дни, а на четвертой день умер с кручиной"¹²⁰ (спричиненої, очевидно, тим, що йому довелося бути свідком турецької розправи над козаками і міщанами). А в записці П. Татаринова про А. Мурашку сказано: "и как мещаня поддались и он, видя такую погубу, поддался же, и тогда самово с казаками в неволю взяли". А далі там само читаємо: "а на другой день и мещан всех разобрали"¹²¹.

¹¹⁸ Wolniński J. Materiały... S. 297.

¹¹⁹ Dwa pamiętniki z XVII wieku: Jana Cedrowskiego i Jana Floriana Drobysza Tuszyńskiego / Wydał i opracował Adam Przyboś. Wrocław; Kraków, 1954. S. 61.

¹²⁰ РГАДА, ф. 79, оп. 1, кн. 166, л. 527–528 об.

¹²¹ Там же. Л. 541.

Художникъ подпись и фамилия П. Сид
Симонъ Покровскій бывш
Пашъ, а нынѣ въ с. Охочи изъ
С. Егоръ. Низводы фамилии находят
Противъ не П. Родниковъ изъ села
Ильинска Симонъ Св. Покр.

И Станич Поганъ на него єже
шего Паша, Кинай Поль єво
мояшю Согна, йелавычине є:
Сади. А на другој юнь Тришада
Поганъ Станич йеди Су:
И Геми паси хва Согна
И Сорік Сторонъ, Сади, Кине:
Хоти вшанце ввеки, Иль-
ратца въходи наихъ нахъ:
Лайко и ногати, Ильгисов, Лу-
букъ, Киншанецъ въсади.

Перша сторінка розповіді про облогу турецьким військом міста Ладижина, наведеної в зізнанні Петра Татаринова, яке він дав в Малоросійському приказі 29 травня (ст. ст.) 1675 р. (РГАДА, ф. 79, оп. 1, кн. 166, л. 527)

Кідмись тра́ни Гітры́ носци
 Нікотиль^{ко} въо мѣбаша Слободан^а
 Своїми Нгород^а бѣзъ напроідъ
 Алько Сіній Поган^а єю. У^и Єлан.
 Істомій курт^а ві^и. Нас^а Доніки^с
 Радак^а, Ніколай Синій мещана
 Ею У^и д^ая, Нігелори^и Еш^а іст^а
 Они^и У^и Сіній битуа Фаджено^и
 Нікобашка^{ко} Еш^а Трини^с Фаджено^и
 Ато^и Вріца Торог^а уні^с н^е:
 Смако, ай^иши на^ик^о н^ев^о
 Атобак^а У^и д^ая Тіри^и П^ит^ии^и
 Світ^иши, Нікобашка^{ко} ві^и ві^и
 Ітосій^и б^из^и б^из^иа н^ев^од^ино^и
 Гай^ини^и, о^ив^ие^иин^и в^и б^из^и
 Ніг^иород^а в^итобак^а тад^а Ніг^иине^и
 Роз^иир^а, Ніг^иелори^и Еш^а н^еп^иадав^и
 Аб^из^и Еш^а о^ин^и м^иф^иш^иа^и М^ист^иї^и
 Ні^иб^идан^а єю Ні^иг^иород^а б^из^и
 Смако, ай^ини^и о^ив^иш^иа^и б^из^и

Там же. Л. 527 об.

Зізнання Анастаса. Після розташування турецького війська під Ладижином Анастас, Мурашка та наказний Переяславський полковник Войца Сербин хотіли бути покинуті це місто зі своїми козаками, та міщани примусили їх залишитися, щоб обороняти місто. Наступного дня почалася облога, на що козаки відповіли успішною вилазкою. Через день під час заутрені В. Сербин з п'ятьма людьми потаємно пішов з міста. По цьому Мурашка безуспішно вмовляв Анастаса піддатися туркам. Коли ж міщани про це довідалися, то вкрай обурилися, та Анастасові ледь вдалося врятувати Мурашку від розправи з їхнього боку. І все ж Мурашка разом з протопопом, сотником й іншими 12-ма особами втекли й здалися туркам. Замість нього козаки обрали своїм "полковником" Анастаса й вирішили битися до смерті. До міста прибули турецький посланець та Мурашків челядник із пропозицією здатися, але на неї козаки відповіли відмовою і посланця та челядника вбили. Анастас провів дуже вдалу вилазку, вибив ворога з багатьох його шанців. Султан зобов'язав яничарського агу здобути місто під загрозою смерті, якщо цього він не доб'еться, проте дії яничарів зазнали невдач, і ага за це поплатився своєю головою. За наказом султана, Гоголь^{*} звернувся з листом до Анастаса, де було зазначено, що султан вимагає, аби козаки не противились і перейшли на службу до нього. Лист був прочитаний козакам, після чого Анастас від їхнього імені відповів листом Гоголеві, що служити султанові вони не бажають. У відповідь на це турки відновили штурм і водночас звернулися до міщан із закликом піддатися їм, а Анастаса видати або ж убити. Міщани стали намовляти Анастаса здатися, однак він їх запевняв у доцільноті далі оборонятися. І тоді вони йому заявили – як він не здасться, то буде ними вбитий. Анастас пристав на те, щоб міщани капітулювали – за умови, щоб його не вбили і туркам не здали. Міщани йому дозволили вдягнутись "в худое платье", дали змогу сковатися, а самі вийшли з міста "со всем ружьем" і піддалися обложникам. Останні всіх ладижинських жителів забрали в полон, "а малых робят в зависти покололи копьи и ножами". Турки не повірили запевненням міщан, що Анастас убитий, а він в пошуку порятунку опинився у таборі нового яничарського аги, де вдав себі за "простого мужика". За наказом великого візира Мурашці було відтято голову за те, що відмовився сказати правду про чисельність московського війська під командуванням князя Г. Ромодановського й образливо ("матерно") висловлювався на адресу султана та великого візира, причому великий візир двічі відкликав страту, сподіваючись, що Мурашка отяմиться¹²².

Зізнання Єрофея. Турки, "вошед в город, полковника Мурашка взяли", "всех осадных людей отобрали и город весь сожгли и разорили"¹²³.

Свідчення інших сучасників облоги. За листом наказного кальницького полковника Федора Максименка до маньківського сотника Грицька Маценка, писаним у Кальнику 11 (21) серпня, міщани "покинули и сожгли" Ладижин, "заперлися" з козаками в замку. У відповідь на турецький штурм вони "смирения ради" послали протопопа до великого візира, благаючи, "чтоб все имения и сокровища отбирал, а их душами даровал; того учинити (турки. – M. K.) не

* Йдеться про подільського полковника Остапа Гоголя.

¹²² Акты ЮЗР. Т. XII. С. 6–11 (зізнання від 30 грудня [ст. ст.]).

¹²³ Там же. Т. XI. С. 658 (зізнання, дане в серпні або вересні).

изволили. И паки прошение свое посылали к везирю, а чтобы их покинули или казака себе взяли, а нас вполне пустили или нас и казаков освободили; и на то они (турки. – M. K.) не произволили, отвещая, что хощу вас мечем взяти, хотя войска что-нибудь погублю, а чтоб моя слава была”¹²⁴. У листі воєводи князя О. Колтовського до князя О. Трубецького, писаному у Каневі 17 (27) серпня, сказано, зі слів козака Переяславського полку Д. Мановки: ”лодыжинские жители, бояся турков, город им отворили и турки де, вшед в город, полковника Мурашку и козаков, и лодыженских жителей всех взяли, а города сожгли”¹²⁵.

Турецька хроніка. Ладижинці спалили обширні передмістя й постановили запекло боронитись із замку. Але невдовзі після початку облоги вони вивісили хоругву на знак готовності піти на переговори. На це турки відповіли посиленим обстрілом. Тоді із замку вийшло кілька осіб із запевненнями, що мешканці Ладижина завжди були і є підданими (*niewolnikami*) падишаха, а опір чинять лише зухвалі козаки (*Barabasza*). Великий візир наказав відповісти цим посланцям: якщо ви вважаєте себе підданими султана, то мусите видати тих, хто чинить опір, або відступитись від них, інакше обложники як переможці не робитимуть жодної різниці між вами і козаками. Посланці повернулися до замку, обстріл його відновився. Ладижинці знову пішли на переговори. Візир рішуче відкинув будь-які висунуті ними умови для угоди і заявив їм, що у них вибір тільки між неволею (*jasyget*) і смертю та що як вони ще раз пошлють на переговори своїх людей, то турецький артилерій буде наказано зустріти їх картеччю. На світанку наступного дня троє осіб (козаків?) прибуло до намету аги яничарів з повідомленням, що обложені покинуть замок і стануть невільниками султана. Невдовзі вийшло і склало зброю 800 осіб; їх було наказано забити в дібі й відправити на галери. Наступного дня здалися 170 осіб; вони ”мали щастя” стати невільниками самого падишаха. Решта козаків стала здобиччю вояків (*żołnierstwa*)¹²⁶.

Theatrum Europaeum. Обступивши Ладижин, турки висунули до його гарнізону вимогу здатися. У відповідь на це козаки на чолі зі своїм ватажком (*Officirer**) вдалися до кількох вилазок (*in unterschiedlichen Ausfällen*) і багатьох обложників понищили. Турки почали закладати під стіни міни, але обложені їх знешкодили, захопивши при цьому чимало пороху (призначеного, очевидно, для того, щоб міни спрацювали. – M. K.). З часом облога дуже негативно стала позначатися на захисниках (*Besatzung*) міста (*in vielen Dingen darinnen eräuget*), і вони стали наполягати перед своїм командувачем (*Commendanten*), аби він пішов на переговори з турками, щоб дійти з ними до угоди. Для ведення переговорів було відправлено дві духовні особи (*zween Geistliche*), але турецький високопоставлений чиновник заявив останнім, що гарнізон повинен беззастережно здатися. Козаки продовжували чинити опір, проте, зрештою, мусили капітулювати на милість переможця – частину їх було призначено працювати на галерах, частину розподілено між пашами (*Bassen*)¹²⁷.

¹²⁴ Там же. С. 606–607.

¹²⁵ Синбирский сборник. Т. 30. – Малороссийские дела. С. 221.

¹²⁶ Collectanea... Т. II. S. 114–116.

* Ідеться, напевно, про А. Мурашку.

¹²⁷ Theatrum Europaeum. Т. XI. S. 563.

Літопис Г. Грабянки. "Солтан турецькій послал війзера на мѣстцу своєм з войсками добивати мѣста Ладижина, где был Мурашка" з козаками "ради захищенія града затворился, который тако сильне боронился, что [...] великое множество турков побил, – а когда сам солтан турский тамо приспѣл, того ж часу через намову и присягу гетмана Дорошенка и Гоголя, полковника подольского, при турском войску будучих, ладижинцѣ от войска заднѣпрскаго, з ними в облеженю бывшого, здрадливе отступили. Видячи Мурашка змѣну [...], з войском своим в замок вступил; а турчин, визвавши за града всю старшину к присязѣ, увидел, что Мурашка з войском вступил в замок и ладижинцѣ без старийшини зостали, пустивши в забвение присягу, всими силами на прѣмиренных граждан нападе и немилостивно мечем посѣче и град из женами и дѣтми весь сожже, – избытии же огня в плѣн отведе и аще [...] з Мурашкою полковником заднѣпрское войско, елико мощно бы, убивающе турков, помочи давало, но ничтоже успѣло: вси бо граждане от меча погибоша. Послѣди же и к замку турки приступ учинили, где Мурашка [...] в непрестанном штурме будучи и на випор з замку випадаючи, много турков побивал; наконец трудами нощедневными и жаждою без води изможденни бывши, обаче бѣсурману ни единого от себе взяти не давше, вси един на другом смертию умроша"¹²⁸.

Літопис Величка. На початку облоги Мурашка "вискочил был з ладижинцами и коменди своей козаками против турков тих, который, в колконаціях тисячах найвиборнѣшими будучи, з сином царским (султанским. – M. K.) в первой стражѣ [...] под Ладижин прибывши, начали были царскіи намети поставляти и мѣсце на расположение главного обозу салтанского означати". Муращи вдалося багатьох обложників побити й захопити в полон. Серед останніх виявився і султанський син ("царевич"). Дізnavшись про це, Мурашка "в гнѣвѣ и яости своей", "не угамовавши" після щойно успішно проведеної ним операції, вночі по ній "в своей избѣ обухом своею забил рукою" царевича, незважаючи на те, що міщани, козаки й полонені турки "гарячо" просили "о заховане в цѣлости живота царевичова". Тієї ж ночі за наказом Мурашки всі полонені знатні турки ("царедворці") були порубані на смерть. Переночувавши, Мурашка схаменувся, що "учинил неслушне забitem сына салтанского и турков, з ним пойманных", і намірився був з міста втекти до І. Самойловича; "однак ладижинцѣ, тое проступство его увидѣвші, не впустили з Ладижина, мовлячи к нему: "якось заробил, так и отбуйай". Вдосвіта "многіе тмы турков" стали щосили штурмувати Ладижин. Турків під ним стало значно більше з приходом сultана. Довідавшись про загибелъ свого сина, він наказав "сuroво на Ладижин штурмовати и наступати". Нарешті "турчин, вломившися в град [...] великий, в нем же сѣмнадцять церквей было, Ладижин, мало в нем взял живцем, но всѣх велѣл наголову вибити, град огню предати и стѣни его з землею соравнивати. Мурашку зась, живцем взятого, за убѣйство сына своего велѣл (як тогда повѣствованно) отмстителнѣ до свирѣпих коней привязати и на полях ладижинских розволочити"¹²⁹.

Літопис Самовидця. Коли турки штурмували місто, то "мѣщани звонтили, почали просити милосердія и издаватися, але поганин показал недобре милосердіе:

¹²⁸ Грабянка Г. Дѣйствія... С. 218.

¹²⁹ Величко С. Летопись... Т. II. С. 352–353.

бо першої старшину вибрал, а напотом и усъх в неволю побрано”¹³⁰.

Наведена стосовно облоги Ладижина джерельна інформація є, на нашу думку, зголом правдивою або більш-менш вірогідною. Розповідь про вбивство сина султана вигадана: якби воно сталося, то неминуче було б зауважене іншими джерелами (до них, зрозуміло, належала б турецька хроніка). Вигадками є і повідомлення Г. Грабянки про те, що козаки в замку понищили один одного, аби тільки не датися в руки обложників, і про те, що П. Дорошенко під час облоги був при турецькому війську (насправді ж він тоді перебував в обложеному князем Г. Ромодановським й І. Самойловичем Чигирині)¹³¹. Малоймовірною видається згадана Анастасом страта яничарського аги за нездобуття Ладижина.

Переказаний джерельний матеріал не засвідчує участі некозаків в обороні Ладижина, що, все ж, не означає, що її не було. Він також не дає відповіді на питання: все чи не все султанське військо облягало і штурмувало Ладижин. Швидше всього, що не все: інакше, гадаємо, навряд чи він міг би витримати триденну облогу.

Щодо історіографії облоги Ладижина, то про неї (облогу) розповідь зустрічаємо лише у С. Солов'йова (надто стислу, зрештою, засновану виключно на зізнанні Анастаса, на час видання відповідного тому праці цього історика ще не виданому)¹³² та М. Костомарова (на підставі джерельних видань й частково архівного матеріалу)¹³³.

Анастас твердив, що здобуття Ладижина коштувало туркам 19 тис. осіб убитих¹³⁴. Це явне перебільшення.

Внаслідок турецької облоги Ладижин був вкрай знищений. Таким, зокрема, побачив його невдовзі після відходу звідти турецького війська, Я. Ф. Дробиш-Тушинський; згодом він написав, що польський військовий загін, до складу якого йому довелося входити, не застав на місці Ладижина жодної людини¹³⁵.

Незабаром Ладижин почав віdbудовуватись. У вересні 1675 р. у ньому було зауважено “немного” жителів¹³⁶.

Витіснення військ князя Г. Ромодановського та І. Самойловича з Правобережжя. Облога Умані

Як уже зазначалось, з-під Ладижина хан за наказом султана попрямував на допомогу П. Дорошенкові. Останній на той час продовжував сидіти в обложеному князем Г. Ромодановським та І. Самойловичем Чигирині. Проміжок від 2 серпня,

¹³⁰ Літопис Самовидця. С. 119.

¹³¹ Принагідно зазначимо, що Остапа Гоголя біля обложеного Ладижина зауважив, поряд з Анастасом і Г. Грабянкою, й П. Татаринов: у своїй записці він подав, що Гоголь і полковник Гамалія писали з турецького табору “по всем местам и mestечком, чтоб, оставил московского государя, поддавались туркам” (РГАДА, ф. 79, оп. 1, кн. 166, л. 541об.). Тут ідеться про павлоцького полковника Якова Гамалію (Синбирский сборник. Т. 30. – Малороссийские дела. С. 204 [лист князя Ю. Трубецкого цареві від 17 (27) серпня]).

¹³² Солов'єв С. Сочинения, Кн. VI. Т. 11–12. С. 461.

¹³³ Костомаров Н. И. Руина... С. 253.

¹³⁴ Акты ЮЗР. Т. XII. С. 9.

¹³⁵ Dwa pamiętniki... S. 61.

¹³⁶ Акты ЮЗР. Т. XII. С. 273.

коли, нагадуємо, облога Чигирина розпочалася, до 15 або 16 серпня, коли хан рушив на виручку П. Дорошенкові, був, як видається, достатній, щоб султан і хан могли дізнатися про ситуацію, в якій опинився цей гетьман. Вони могли довідатися з листа, відправленого П. Дорошенком між 2 і 9 серпня та адресованого, напевно, султанові. Лист, в якому містилося прохання надати допомогу обложений, відомий нам зі згадки про нього в датованому 9 серпня листі ідентичного змісту гетьмана до свого резидента при султані Г. Лісовського. Цей другий лист до своєї записки додав П. Татаринов¹³⁷; у Малоросійському приказі він був перекладений на російську мову і в такому вигляді зберігся. Тут читаемо: "В другой ряд уж то (прохання допомогти. – М. К.) пишем ис столь тяжкие осады"¹³⁸. Одразу після цих слів П. Дорошенко пише, що не відає, чи той перший лист дійшов (до того, кому був адресований).

Якщо Г. Лісовський Дорошенкового листа одержав, то чи могло це статися на час прибууття турків і татар під Ладижин? Від Чигирина до Ладижина навпростець понад 300 км, але гетьманському кур'єрові, щоб дістатися з листом до Г. Лісовського, потрібно було їхати кружним шляхом, бо територія між названими містами у той період контролювалася І. Самойловичем. Чи в стані був цей шлях кур'єр подолати за 6–7 днів (між 2 і 8 або 9 серпня)?

Вважаємо, що коли навіть обидва названі листи не дійшли до адресатів на час прибууття турків і татар під Ладижин, усе ж і султан, і хан могли довідатися про те, що П. Дорошенко в облозі, з усних зізнань яzikів і розповідей тих, хто прямував поблизу турецького й татарського військ.

Так чи інакше, можна твердити, що хан (і султан, очевидно) знов: щоб надати П. Дорошенкові першочергову допомогу, треба рушити на Чигирин.

19 серпня І. Самойловичеві та князю Г. Ромодановському стало відомо, що хан зі своєю ордою наближається до Чигирина "за поводом Дорошенковым" і що наперед ханом вислані 500 "выборных" татар, "пришед тою (правою. – М. К.) стороною Тясмина реки", стали під цим містом. Занепокоєні почутим, вони, порадившись між собою, надвечір наступного дня, в понеділок, зняли облогу Чигирина і відступили від нього¹³⁹.

22 серпня московське і Самойловичеве війська дісталися до Черкас "безо всякого неприятелского насилиства, в целости"¹⁴⁰.

Того самого дня в 10 верстах від Чигирина відбулася зустріч П. Дорошенка з ханом¹⁴¹, а 23 серпня вранці вони прибули під Черкаси¹⁴². Тут 24 серпня стався

¹³⁷ РГАДА, ф. 79, оп. 1, кн. 166, л. 549 об.–551. Див. повний текст цього листа в додатку.

¹³⁸ Там же. Л. 550 об.

¹³⁹ Акты ЮЗР. Т. XI. С. 636 (лист І. Самойловича цареві з-під Черкас від 17 (27) серпня), 655 (зізнання в Малоросійському приказі козака Ніжинського полку, присланого в Москву з-під Черкас 16 (26) серпня). Див. також: Літопис Самовидця. С. 119.

¹⁴⁰ Акты ЮЗР. Т. XI. С. 636 (лист І. Самойловича цареві від 17 (27) серпня); Літопис Самовидця. С. 119. Див. також: Collectanea... Т. II. S. 118; Woliński J. Przyczynki... S. 84 (лист Я. Карповського Янові III від 29 серпня).

¹⁴¹ Костомаров Н. И. Руина... С. 255.

¹⁴² Акты ЮЗР. Т. XI. С. 636 (лист І. Самойловича цареві від 17 (27) серпня), 655 (зізнання в Малоросійському приказі козака Ніжинського полку). Див. також: Літопис Самовидця. С. 119.

між обома сторонами бій, який тривав "весь день до вечера оподаль за табором"¹⁴³ (військ князя Г. Ромодановського й І. Самойловича). Цього ж дня П. Дорошенко і хан повернули в бік Чигирина¹⁴⁴. По тому протягом однієї доби (25 серпня?) війська князя Г. Ромодановського й І. Самойловича переправились на лівий берег Дніпра¹⁴⁵ та отаборились навпроти Черкас¹⁴⁶.

Згідно з листом І. Самойловича до царя, висланим з підчеркаського табору 17 (27) серпня, П. Дорошенко і хан писали великому візорові "оба, чтоб из-под Ладыжина со всеми силами турскими как скоряе шол (великий візор. – М. К.) к нам под Черкасы или где будет слышать про нас"¹⁴⁷. Не виключено, що це звернення було відправлене одразу по тому, як гетьман і хан зустрілися 22 серпня. Чи була на нього дана відповідь? Якщо й була, то – негативна, бо у той час султан та його оточення зосередилися на тому, щоб здобути Умань.

Султан наказав це здійснити каймаканові Кара Мустафі-паші¹⁴⁸. (Анастас подав неправдоподібно, що султан доручив здобути Умань Сіді-азі¹⁴⁹ – особі, яку не зустрічаємо в інших джерелах.) Каймаканові й судилося очолювати похід виділеної йому частини турецького війська на Умань та брати її¹⁵⁰, а не, до речі, великому візорові, якому це приписують деякі джерела¹⁵¹, чи, навіть, султанові¹⁵². Султан з рештою своєї армії залишився під Ладижином¹⁵³. З нею він, за повідомленням турецького хроніста, двічі міняв дислокацію: спершу став табором на лівому березі Богу, а згодом перенісся "на дві години дороги"¹⁵⁴. Судячи з різних джерельних згадок, султанський табір, поки тривала "уманська" кампанія і деякий час після неї, постійно перебував під Ладижином. Тож друга зміна дислокації

¹⁴³ Акты ЮЗР. Т. XI. С. 636–637 (лист І. Самойловича цареві від 17 (27) серпня); Синбирский сборник. Т. 30. – – Малороссийские дела. С. 219 (лист князя О. Трубецкого цареві від 19 (29) серпня).

¹⁴⁴ Акты ЮЗР. Т. XI. С. 637 (лист І. Самойловича цареві від 17 (27) серпня).

¹⁴⁵ Літопис Самовидця. С. 119–120; Грабянка Г. Дѣйствія... С. 216.

¹⁴⁶ Акты ЮЗР. Т. XI. С. 636 (лист І. Самойловича цареві від 17 (27) серпня), 655 (зізнання козака Ніжинського полку). Див. також: Collectanea... Т. II. С. 118.

¹⁴⁷ Акты ЮЗР. Т. XI. С. 637.

¹⁴⁸ Collectanea... Т. II. С. 117. Woliniński J. Przyczynki... S. 84. (лист Я. Карловського Янові III від 29 серпня); Ejusd. Materiały... S. 304 (вістка з Жовкви від 30 вересня).

¹⁴⁹ Акты ЮЗР. Т. XII. С. 11.

¹⁵⁰ Woliniński J. Przyczynki... S. 84. (лист Я. Карловського Янові III від 29 серпня); Hammer J. Geschichte... В. VI. С. 302; РГАДА, ф. 79, оп. 1, кн. 166, л. 529–531, 541 об.

¹⁵¹ Акты ЮЗР. Т. XI. С. 650 (лист князя Г. Ромодановського до князя Ю. Трубецкого з Черкас від 18 (28) серпня); Woliniński J. Materiały... S. 301 (витяг з писаного Я. Гнінським 22 вересня); Theatrum Europaeum. Т. XI. С. 563, 564. Один раз цієї помилки припустився і П. Татаринов (РГАДА, ф. 79, оп. 1, кн. 166, л. 533), який кілька разів подав, що Умань здобував каймакан (Там же. Л. 529–531, 541об.).

¹⁵² Величко С. Летопись... Т. II. С. 353–354.

¹⁵³ Акты ЮЗР. Т. XI. С. 650 (лист князя Г. Ромодановського до князя Ю. Трубецкого з Черкас від 18 (28) серпня); Woliniński J. Materiały... S. 301 (витяг з писаного Я. Гнінським 22 вересня), 304 (вістка з Жовкви від 30 вересня); РГАДА, ф. 79, оп. 1, кн. 166, л. 529.

¹⁵⁴ Collectanea... Т. II. С. 117–118, 119.

призвела до переміщення його поблизу Ладижина¹⁵⁵.

Козак Переяславського полку Д. Мановка 17 (27) серпня зізнав у Каневі, що після падіння Ладижина турки "на другий день, учиня на реке Богу два моста, учили реку переходить к Умани". При цьому він додав, що йому вдалося втекти зі зайнятої турками території, розташованої десь у районі Ладижина, на лівий берег Богу 11 (21) серпня¹⁵⁶ – через два дні по взятті султаном цього міста. Отже, Д. Мановку можна вважати обізнатим в тому, що відбувалося під час облоги Ладижина й одразу після неї, а тому сказане ним стосовно виступу турків з-під Ладижина мало б викликати довір'я. Д. Мановці ніби вторить учасник ладижинської оборони Єрофей, за яким турки пішли на Умань "на завтре" по здобутті Ладижина¹⁵⁷. У світлі цих двох свідчень твердження С. Величка, що через кілька днів після "погибели ладижинської" турецьке військо рушило на Умань¹⁵⁸, не можна вважати правдоподібним. Потрібно вказати й на те, що в записку П. Татаринова вкралася помилка щодо датування переправи турків через Бог, у зв'язку з їхнім походом на Умань; тут читаемо, що вона відбулася 20 (30) серпня¹⁵⁹.

Як уже було зазначено, Д. Мановка вказав на два турецькі мости через Бог. За словами Я. Ф. Дробиша-Тушинського, турки Бог форсували чотирма мостами, які спорудили за одну ніч; він їх бачив на власні очі і подає, що "кожен з них був такий широкий, що по ньому могло просуватись один біля одного [в ширину] 14 возів; а настил у них був [так] добре пригнаний, що кинуті на нього монети заледве упали б у воду; і мали воїни по обох боках потужні поручні"¹⁶⁰.

У джерелах не подано, як довго турки просувалися до Умані. На основі згадки в турецькій хроніці про віддаленість Умані від Ладижина на чотири дні переходу¹⁶¹, можна вважати, що це просування тривало не менше стількох же днів, не рахуючи часу, який пішов по переправу через Бог; остання, з огляду на кількість наведених на ньому мостів і те, що каймакан повів на Умань частину турецького війська, напевно, зайняла один день. Відстань між Ладижином та Уманню по прямій становить близько 80 км. Виходячи з того, якими темпами турки рухалися на шляху Ісакча-Цецора-Ладижин, думаємо, що коли після переправи вони наступного дня попрямували на Умань, то дійшли до неї за п'ять днів – за умови, що просувалися щодня. Отже, графік руху турецького війська від Ладижина до Умані виглядає так: 20 серпня відбулася переправа його через Бог, 25 або 26 серпня вони прибуло під Умань.

Облога Умані могла розпочатися наступного дня після появи турків під нею,

¹⁵⁵ Між іншим, зовсім неправдивим є сказане в "Theatrum Europaeum", що після здобуття Ладижина все турецьке військо на чолі зі султаном рушило до Хотина і що після взяття його султан відрядив великого візира брати Умань (Theatrum Europaeum. T. XI. S. 653).

¹⁵⁶ Сибирский сборник. Т. 30. – – Малороссийские дела. С. 221.

¹⁵⁷ Акты ЮЗР. Т. XI. С. 658.

¹⁵⁸ Величко С. Летопись... Т. II. С. 353.

¹⁵⁹ РГАДА, ф. 79, оп. 1, кн. 166, л. 541 об.

¹⁶⁰ Dwa pamiętniki... S. 61.

¹⁶¹ Collectanea... Т. II. S. 117.

цебто 26 або 27 серпня¹⁶². Умань турки здобули 4 вересня. Про це маємо два незалежних одне від одного свідчення: у дописці до листа Я. Карповського Янові ІІІ, датованого 29 серпня¹⁶³, і в літописі С. Величка (тут цю подію позначено 25 серпня за ст. ст.)¹⁶⁴. Отже, облога Умані тривала 9 або 10 днів. Напевно, усе ж – 10 днів: у тому самому листі Я. Карповського читаемо, що облога триває уже дев'ятий день¹⁶⁵.

У згадуваному листі Я. Карповського зазначено, що каймакана султан під Умань відрядив з 20-тисячним військом¹⁶⁶. За зізнанням П. Татаринова, під началом каймакана біля Умані було 10-тисячне військо¹⁶⁷.

Джерельні відомості про кількість тих, хто в Умані перебував під час облоги, дуже розміті. Наводимо всі ці (знані нам) відомості: 7 тис. козаків і некозаків¹⁶⁸, 30 тис. козаків ”з холопством” (некозаками)¹⁶⁹, 40 тис. козаків Уманського та Торговицького полків і жителів ”пятнадцяти городов”¹⁷⁰, 40 тис. ”захисників”¹⁷¹, 60 тис. козаків і некозаків, у тому числі ”з різних міст і сіл”¹⁷². Про кількість обложених дають уявлення також різні відомості, щоправда, майже всі невірогідні,

¹⁶² Це припущення, здавалось би, суперечить тому, що сказано в листі Я. Карповського до Яна III, писаному в Ладижині й датованому 29 серпня: тут зазначено, що облога триває уже дев'ятий день (*Woliński J. Przyczynki... S. 84*); це означає, виходячи з дати листа, що розпочалася облога 19 або 20 серпня. Є підстава стверджувати, що самого листа Я. Карповського писав не менше семи днів: 4 вересня помічено велику його дописку до нього. На користь цього твердження промовляє, зокрема, те, що в листі сказано, що турки підійшли до Ладижина 16 серпня і кілька днів його здобували; Я. Карповський був свідомий того, що облога Умані не могла розпочатися одразу або майже одразу після падіння Ладижина. Очевидно, що фрагмент листа, де говориться про дев'ятий день облоги Умані, був написаний не 29 серпня, а кілька днів потому.

¹⁶³ Ibid. S. 85.

¹⁶⁴ Величко С. Летопись... Т. II. С. 354. В анонімному повідомленні з Жовкви, датованому 30 вересня, неправдоподібно зазначено, що Умань турки взяли 2 вересня (*Woliński J. Materiały... S. 304*).

¹⁶⁵ Див. прим. 162. Можна, таким чином, впевнено стверджувати, що фрагмент листа Я. Карповського, де про це сказано, був написаний напередодні падіння Умані. За Самовидцем, Умань оборонялася ”цілій тиждень” (Літопис Самовидця. С. 119), за Г. Грабянкою, – кілька тижнів (Грабянка Г. Дійствія... С. 219).

¹⁶⁶ *Woliński J. Przyczynki... S. 84*.

¹⁶⁷ РГАДА, ф. 79, оп. 1, кн. 166, л. 531 об. ”Theatrum Europaicum” подає, що султан відправив до Умані 100-тисячне (sic!) військо (*Theatrum Europaicum. T. XI. S. 563*).

¹⁶⁸ РГАДА, ф. 79, оп. 1, кн. 166, л. 529 об.

¹⁶⁹ *Woliński J. Przyczynki... S. 84* (лист Я. Карповського від 29 серпня).

¹⁷⁰ Акти ЮЗР. Т. XI. С. 666 (лист ніжинського протопопа Симеона Адамовича А. Матвеєву з-під Канева від 9 (19) жовтня). Уманським полковником у той час був Стефан Яворський (Там же. С. 538 [лист С. Яворського І. Самойловичеві з Умані від 15 (25) липня]); Величко С. Летопись... Т. II. С. 353.

¹⁷¹ *Woliński J. Materiały... S. 303* (вістка зі Львова від 28 вересня).

¹⁷² *Woliński J. Przyczynki... S. 85* (дописка до листа Я. Карповського, датованого 29 серпня).

стосовно загиблих при здобутті Умані: 2 тис.¹⁷³, 30 тис. козаків¹⁷⁴, 60 тис.¹⁷⁵, 100 тис.¹⁷⁶, понад 100 тис.¹⁷⁷, 130 тис.¹⁷⁸, кількасот тисяч (серед яких було 700 попів)¹⁷⁹.

Далі вдаємося до переказування джерельної інформації щодо ходу облоги Умані, виходячи при цьому з міркувань, якими нам доводилося керуватися при наведенні подібного переказування щодо облоги Ладижина. Спершу подаємо свідчення сучасників (жоден з них, крім П. Татаринова¹⁸⁰, очевидцем облоги Умані не був), до яких належав й ієромонах, ігумен Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві Феодосій Софонович, далі матеріал турецької хроніки та "Theatrum Europaeum" і хронологічно віддалених від подій козацьких хронік. У цих джерелах датування ходу облоги за числами місяців майже не зустрічаемо.

Зізнання П. Татаринова. "А под Лодыжин пришли из Умани полковники и сотники и все лутчие люди и подданство свое объявили. И салтан велел их принять и у себя задержать. А каймакана пашу встретили под Уманью с хлебом и солью духовные люди, белые и черные, поданные лутчие начальные люди. И каймакан паша велел их принять и задержать у себя, и приказывал в город, чтоб и досталные люди вышли к нему. И уманцы де в городе задержались, а было их тысяч семь. И побились из города тни (sic!) з два нарочито. А после того без начальных людей учало у них быть замешканье и ис пушек было стрелять некому. И пороху без начальных людей съскать неведомо где. И учали по ночам многие люди из города бежать в леса. И как каймакан паша о том доведался, и он нарочно велел ратным людям с той стороны отступать, чтоб беглецов не имали и бежать из города волю дали. И на то де смотря, уманские жители все из города по ночам выбежали. А каймакан говорил: хотя б де они и все выбежали, и он возмет город без кровопролития и в том получит славу себе. И после того велел к городу приступ учинить и подкоп подвесь под стену. И как де подкоп изгородили и приступ учинили, и подкопом вырвало валу и острогу великое звено, и тем проломом вошли турки в город. А казаки в то время не бились. И посекли турки жен и малых детей з 2000 человек, а досталных всех в полон взяли. И один черкашенин ушол от них в малой городок, а в городке в то время никово не было. И стал он с косою посереди городка. А турков выбралося в городок з 5000 человек и учали на него наступать со всех сторон. А он от них боронился на все стороны. И сказали о том каймакану паше, и каймакан де в город приехал и взошол на вал и учал на ратных людей кричать, что такое их множество одного человека не могут смерти предать, а естьли бы таких людей

¹⁷³ РГАДА, ф. 79, оп. 1, кн. 166, л. 530.

¹⁷⁴ Woliński J. Przyczyinki... S. 88 (вістка зі Сокала від 9 листопада).

¹⁷⁵ Woliński J. Materiały... S. 304 (вістка з Жовкви від 30 вересня).

¹⁷⁶ Pamiętnik Mikołaja Jemiołowskiego, towarzysza lekkiej chorągwi, ziemianina województwa belzkiego, obejmujący dzieje Polski od roku 1648 do 1679 spółcześnie porządkiem lat opowiedziane. Lwów 1850. S. 239.

¹⁷⁷ Theatrum Europaeum. T. XI. S. 564.

¹⁷⁸ Dwa pamiętniki... S. 61.

¹⁷⁹ Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. Київ, 1992. С. 259.

¹⁸⁰ РГАДА, ф. 79, оп. 1, кн. 166, л. 533.

П.С.

Поданніє ^б присо ^б вінчеста ,
 Хмель ^б джансько ^б непод ^б зе ^б
 Кінському ^б Зане Голова ^б Свої Сіла:
 Дніпратськ ^б , ^б Райч ^б тоби ти
 Городи ^б Тримполі ^б вда ^б Кін:
 тиє ^б Оханськи ^б Межилій
 Виселки ,

Хі ^б пода ^б рина ^б Побуда ^б Сама ^{2н}
 Побудань ^б Райчанська ^б айтат ^б
 Паша ^б Ратненський ^б , а ^б пас
 Кінські ^б Трипіль ^б Кінмані ^б
 Побудані ^б Кінстані ^б Кін ^б
 Ензель ^б , ^б Побуданто ^б Свої ^б
 Біль ^б , ^б Кінстані ^б Великі ^б Три:
 під ^б , ^б Кінська ^б Залізеч ^б Рада ^{2н}
 Рана ^б Паша ^б Встрічна ^б Побудані ^{2н}
 Кінські ^б Кінські ^б джанські ^б
 Аль ^б обікі ^б Кінські ^б Кінані .

Перша сторінка розповіді про облогу турецьким військом міста Умані, наведеної в зізнанні Петра Татаринова, яке він дав в Малоросійському приказі 29 травня (ст. ст.) 1675 р. (РГАДА, ф. 79, оп. 1, кн. 166, л. 529)

Ахтиєв Наганієв лѣтъ . НіРади
 Ради паша Всѧ Райхъ приступъ
 Нізакета. Усердія , НіПрисяга на
 Воро . Єто Постаніє Ахтиєв
 лѣтъ Вінницінене . НіУмань
 Воро Задекація , а іншої пісень
 Сінь , Ніподанія НіВородя три
 вівса народито , а іншої то . Всѧ
 санкції лѣтъ Улановихъ лѣтъ
 Фамеліканіє , НіОднієвідмін
 приступъ нівсю , НіВородя з
 Наганієв лѣтъ Синякъ не відомо
 лѣтъ , Ніякъ Понаділь , икою
 лѣтъ НіВородя бѣлій Весій .
 НіРади Райкація паша їло
 зовбодія , Ніякъ народно Всѧ
 ратицій лѣтъ Сто Сторонъ
 Століття , Єто земляхъ ніхіла

Там же. Л. 529 об.

было с 50 человек, и они б де их всех из города выбили. И по тем его словам учили на него метатца со всех сторон с саблями. И тот козак в малом времени, не допустя до себя, ссек турков четырех человек. И каймакан де паша велел от него прочь отступить и дать ему дорогу. И как турские одну сторону очистили, и он побежал к городовой стене, и в то время застрелили ево из мушкетов и засекли в части. И после этого каймакан, видя ево такое дородство, велел записать в книгу у себя. А взяли де в Умани турки 8 пушек, а дворы и по городу острог выжгли¹⁸¹. А в записці П. Татаринова сказано: "как пошол каймакан под Умань, в тот же день встретили ево под Лодыжином казаки уманские з знамены и с полковником, а мещаня, что в Умане остались, бились до смерти за свою веру. И взяв Умань подкопами и тех, которые на дороге поклонились, оковав, на каторги послали"¹⁸².

Лист Я. Карловського Янові III від 29 серпня. При облозі Умані турки зазнають великих втрат. Каймакан не може впоратись із захисниками міста і через свого посланця (до султана або візира) просить передати, що йому робити. У дописці ж до цього листа, зробленій після 29 серпня, читаємо: Умань турки взяли, але не взяли б її, коли б старшина, якої було 1000 осіб, не вийшла з міста, а турки не застосували мін. З тих, кого вони застали в Умані, турки жінок (niewiaſt) і дітей поневолили, а козаків і "холопство" винищили¹⁸³.

Повідомлення зі Львова від 28 вересня. Турки здобули Умань завдяки проритим ними апрошам і застосуванню великої кількості мін. Аби уникнути згуби, жителі міста вислали до турків старшину з покірним проханням виявити до них милосердя. Відправивши старшину назад з оманливою надією (cum fraudulentia spe), обложники запалили міні і, здійснивши штурм, захопили місто. Мало кого взяли вони живим, бо людей "до пня стинали". А місто зруйнували, не залишивши жодного дому¹⁸⁴.

Зізнання Анастаса. Турецький паша, "пришед к Умани, полковника и начальных людей обманул обещанием, что им никаких убытков и разоренья не учинит, если им сдадутца без бою. И по тому де их обещанию они, полковник с начальными людми, Умань сдали, а как сдали, и их всех побрали в полон"¹⁸⁵.

"Лѣтописец албо кройника о землѣ полской..." Ф. Софоновича. "Салтан баша турецкий (sic!), с войсками притягнувши", Умань "штурчне взяли, бо перве казал турчин старшинѣ якобы на мир к собѣ вийти; але кгди вишли старшина уманская, турчин других послов в мѣсто послал, абыи и наказніе старшіе уманскіе на згоду вийшли. Оны, турецкой зради не знаючи, всѣ пошли с поклоном до турчина. Тогдѣ турчин не пустил нѣкого мещан вже в мѣсто, а еще з одного боку казал войску одступити, где през два днѣ и ночи люд в лѣс утѣкал. А остаток стал добуват, а так остаток впен вирубал, любо и своего войска до сорока тисяч утратил, але хрестиян на килко сот тысяч погубил, где єдних полов до семисот было"¹⁸⁶.

¹⁸¹ Там же. Л. 529–531.

¹⁸² Там же. Л. 541 об.–542.

¹⁸³ Woliniński J. Przyczynki... S. 84.

¹⁸⁴ Woliniński J. Materiały... S. 303–304 (повідомлення ґрунтуються на сказаному тлумачем Я. Карловського після повернення останнього з посолської поїздки до великого візира).

¹⁸⁵ Акты ЮЗР. Т. XII. С. 11.

¹⁸⁶ Софонович Ф. Хроніка... С. 259.

Турецька хроніка. Військо на чолі з каймаканом прибуло під Умань у складі 16 яничарських загонів (од), загонів з Анатолії, Румелії, Дамаска та Боснії під командуванням бейлербейів. Каймакан мав 20 гармат і шість мортири та багато різної амуніції. За його повідомленням, відправленим султанові, йому вдалося захопити Умань після нетривалого опору з боку козаків. Ця радісна вістка "невимовно втішила султана і нове полум'я відваги в серцях воїнів запалила". Каймакан, після його повернення з-під Умані, "був обдарований соболевим хутром, а підлеглі йому командири (*urzędnicy*) отримали пишні халати (*chylaty*)"¹⁸⁷.

Theatrum Europaeum. Підступивши до Умані, турки невдовзі захопили нижнє її місто, а верхнє місто, де був замок, залишилось за козаками. Козаки своїми вилазками завдавали обложникам чимало шкоди, особливо після того, як їм на допомогу прибув 12-тисячний загін. Нарешті туркам вдалося захопити місто штурмом. Населення його вони понищили, щоб ніхто більше не побачив, де воно стояло¹⁸⁸.

Літопис Самовидця. "Уманцѣ, видячи немалую налогу и хотячи получить милосердія, послухавши Дорошенка и его посланцов, – полковник з старшиною и чолнѣйшими козаками поехал кланяться турчиновѣ, и там усѣх тих козаков в неволю узято. И зосталася Умань без старшини и боронилися час немалій, а именно цѣлій тиждень потужне. А турки шанцѣ от Грекового лѣса под замок болшіе, як возможно, против цѣлого замку з поля из валом равніе возвели и бойницѣ против бойницъ висипали, так что з гармат турецких в гармати уманскіе стриляно. И так уманцов подкопами взято, бо значную часть замку з лѣвой стороны, с приезду, мѣни вирвали аж до самого фундаменту. И хочай тую дѣру возами, гноем и землею понасипавши, заставили были и велми боронилися, – еднак против турецкой сили нѣчого не вскурали, только ж так ся против них ставали, же не тилко на парканах, але юже по улицях з дворов билися так, же кров текла рѣками, аж усѣ полегли, а інних по ліоах, соломи понаволѣкавши, турки подушили, а інних, не щадя малого и великого, у Раковской брами, где були остатне в мѣстѣ сперлися, усѣх вистинали и, конями по трупах ездячи, кого и мало живого сискали, без всякой лѣтости мертвили [...]. И так Умань, преславній город украинскій пограничній, с церквами божіими и с християнским народом, дощенту спалили и спустошили [...] спод Уманя со всѣм войском (турки. – M. K.) отступили"¹⁸⁹.

Літопис Г. Грабянки. Підійшовши до Умані, "турчин [...] послал в град дванадесят пашей, возивающе граждан к примирению, но уманцѣ, вѣдающи, что своим примирением учинил Ладижину, уповающе же на бесчесленій з окличных градов и сел у себе люд [...], побили оных пашей и через нѣсколко недѣль знатній отпор туркам давали, но потом подкопами взяти, обаче тако супротивляхуся им и защищаху себе, яко не токмо на стѣнах градских, но и по улицах з турками ручним боем бишася. Тамо бяше со ужасом Дорошенку и при нем будучим войскам христіянским вѣдеши кровъ, улицами текущую, ибо всѣ уманцѣ христіяне мужественно от меча умроша; таможде в Умани турки от побитих христіян главы отрѣзовали и у турского паши за всякую по червонцу брали, – з которых глав

¹⁸⁷ Collectanea... Т. II. S. 117, 119.

¹⁸⁸ Theatrum Europaeum. Т. XI. S. 564.

¹⁸⁹ Літопис Самовидця. С. 119.

кожи снетши и соломою онія наполнивши и осушивши, под Ладижин к цесару отвезоша”¹⁹⁰.

Літопис С. Величка. ”Турчин [...] немалій ущербок войска своего, под Ладижином станулій, уважаючи, послал до уманцов килакротне, абы без бою ему поклонилися и достойній отдали трибут; чого гди неразсмотрителніе уманцѣ учинити не хотѣли, теды зараз приказал Турчин войскам своим сильно на Умань [...] наступовати и штурмовати. В яким промислѣ, гди много войска утратил и в отчаяніе о добуттю приховал, теды знову посыпал до уманцов, предлагаючи им, абы, от кровопролитія далшого угамовавшися, поклонилися ему, обѣцуючи им за туу поволность желаемій явити респект; до чого уманцѣ аж тогда склонилися, когда увѣдѣли уже свою против сил турецких немощь и крайнее згинене; и гди одозвались з тим, же, на милость и слово солтанское надѣючися, готови ему на слушной капитуляціи и уговорѣ поклонитися, теди потребовал Турчин, абы для капитуляціи и виконаня присяги вийшла к нему в обоз з Уmani старшина уманская”. Коли уманський полковник С. Яворський вийшов зі своею старшиною й поклонився султанові, то останній у своему таборі їх затримав ”без жадной присяги и капитуляції” й ”посыпал в Умань повторе и потрете, аби еще пришли к нему значнѣйшіе козаки и мѣщаще для той же присяги”; коли ”уманские начальники и значнѣйшое товариство и мѣщане вийшли з Уmani в обоз турецкій, теди турчин, оних в караул крѣпкій приняти казавши а благополучное себѣ время [...] до взяття Уmani увидѣвші”, приказали крѣпко всѣм войскам своим на оную штурмовати”. Залишивши зовсім без своїх ”начальников и приводцов, яко овци без паstryя”, уманці усе ж чинили туркам запеклий опір, побивши їх на валах до десяти тисяч; проте вони змушені були відступити від валів і ”крѣпостей градских и пошли в розсипку”, зокрема, зібралися на міському майдані. ”Вломившися” в Умань, турки не пощадили ”обоей плоти и всякого возраста народа”, тільки на ринку мечами посікли ”самого виборнѣйшого и военного люду съм тисяч [...] и своего войска там же до тринадцати тисяч стратили, а прочих многое множество по стогнах и улицах [...] крвавое [...] отправили жниво; малое зась число всякой плоти и возраста з уманских людей живцем взявши, предал наконец (султан. – М. К.) Умань огненному снѣсенію и всегдашнему запустенію. Того ж времени жолнѣрство турецкое избієнних уманских молодцов, отрубуючи голови, пред намет вейзѣрскій приносили и по червоному золотому от голови от вейзѣра ж приносили и тую ж плату, що и первій, от него взимали”. П. Дорошенко прибув з Чигирина до турецкого табору під Уманню ”другого чи третього днے” по її ”збуреню”¹⁹¹.

Повторюючи й доповнюючи одне одного, цитовані джерела подають загалом правдиву або більш-менш вірогідну картину облоги Уmani. Неправдоподібним є сказане П. Татариновим, що перед облогою уманська козацька старшина і ”лучшие люди” прийшли під Ладижин до султана і заявили про своє (й усіх уманців?) йому підданство. Присутність П. Дорошенка під Уманню під час облоги прямо засвідчується лише Г. Грабянкою, згадка про нього в опису облоги Самовидцем невиразна, її швидше можна тлумачити на користь відсутності П. Дорошенка. Останній, за С. Величком, з'явився під Уманню після її падіння (тут його начебто прийняв

¹⁹⁰ Грабянка Г. Дѣйствія... С. 219.

¹⁹¹ Величко С. Летопись... Т. II. С. 352–353.

султан). У листі Я. Карловського до Яна III, датованому 29 серпня, читаемо, що після зустрічі хана з П. Дорошенком (вона відбулася 22 серпня в 10 верстах від Чигирина; про неї див. раніше) перший з них звернувся до султана з питанням, чи має він, хан, переслідувати московське військо (яке разом з військом І. Самойловича після зняття ними облоги Чигирина відступило до Дніпра; про це так само див. раніше); на це султан відповів, щоб хан з П. Дорошенком прибули під Умань¹⁹². Якщо це свідчення правдиве (сумніватися в його правдивості навряд чи є підстави) і наказ султана був виконаний, то в такому разі прибуття хана та П. Дорошенка до Умані під час облоги чи після неї залежало від того, коли до них дійшов наказ і як швидко вони на нього відреагували. Думаємо все ж, у світлі сказаного С. Величком, що опинилися вони під Уманню після її падіння¹⁹³.

Історіографія стосовно облоги Умані обмежується працями Й. Гаммера, С. Солов'йова та М. Костомарова. Початок відповідної розповіді у Й. Гаммера заснований на цитованому нами творі турецького хроніста (стосовно того, які військові з'єднання турків брали участь у поході на Умань і скільки ці з'єднання мали артилерії). Далі Й. Гаммер пише, що для каймакана, який раніше лише супроводжував султана на полюваннях і в поході був тільки при облозі Кам'янця (у 1672 р.), уманська кампанія була першою, якою він керував. Облога Умані, зазначає той самий автор, не вказуючи при цьому джерела, відбувалася при сприянні туркам з боку П. Дорошенка. Без посилення на джерела він же описує розправу, вчинену над уманцями обложниками після падіння міста¹⁹⁴. Не подаючи джерел, С. Солов'йов каже, що турки, легко здобувши Умань, залишили в ній свою залогу і рушили на Київ; але уманці, роздратовані насильствами, скоеними залогою, перерізали її й замкнулися в місті; візир і хан, почувши про це, повернулись і зірвали Умань підкопами¹⁹⁵. М. Костомаров свій опис облоги Умані повністю базує на відомостях, почерпнутих у турецького хроніста, з літописів Самовидця та С. Величка¹⁹⁶.

Облога Умані коштувала туркам, за різними джерелами, 10 тис.¹⁹⁷, 23 тис.¹⁹⁸,

¹⁹² *Woliński J. Przyczynki...* S. 84. М. Петровський, ґрунтуючись на опублікованих джерелах, слідчно заперечував присутність П. Дорошенка при облозі та здобутті турками Умані (Петровський М. Нариси історії України XVII – початку XVIII століть: (Досліди над літописом Самовидця). Харків, 1930. С. 321).

¹⁹³ Не відповідає дійсності "подання" руському воєводі С.Я. Яблоновському польського улана, після його повернення з поїздки до турецького табору (розташованого під Ладижином), що під час прийому султаном П. Дорошенка останній просив, аби турки не руйнували Умані (*Woliński J. Materiały...* S. 297): зустріч П. Дорошенка з султаном сталася, як буде видно далі, після того, як внаслідок облоги і здобуття Умань була зруйнована.

¹⁹⁴ *Hammer J. Geschichte...* В. VI. S. 302.

¹⁹⁵ *Соловьев С. Сочинения.* Кн. VI. Т. 11–12. С. 461.

¹⁹⁶ *Костомаров Н. И. Руина...* С. 254. Див. також: *Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко: Огляд його життя і політичної діяльності / Ред. В. Омельченко. Нью-Йорк, 1985.* С. 522–523.

¹⁹⁷ *Woliński J. Przyczynki...* S. 85 (дописка до листа Я. Карловського, датованого 29 серпня).

¹⁹⁸ *Величко С. Летопись...* Т. II. С. 354.

30 тис.¹⁹⁹, 40 тис.²⁰⁰ загиблих. Жодну з цих цифр не можна вважати вірогідною.

Умань була вщент зруйнована. Але після відходу турків вона стала порівняно швидко відбудовуватися: П. Татаринов подав у своєму зізнанні від 29 травня (ст. ст.) 1675 р.: чув він, що в Умані є жителів "500 дворов" й збудовано остріг²⁰¹.

Повернення за Дунай

За зізнанням П. Татаринова, під Уманню хан звернувся до каймакана "с великим прошением" спільно рушити на табір ("обоз") війська князя Г. Ромодановського (очевидно, й війська І. Самойловича) і при цьому "обнадеживал" того, "что он там добудетца". "Он де, хан, – сказано в "прошении", – обступит обоз около и не выпустит никово по съестные и по конские кормы, и московские де ратные люди оголодают и ему, каймакану паше, добывать им в обозе будет способно". "И каймакан паша, – говориться у зізнанні, – советовав с товарыщи своими, с пашами, говорил хану, что ему с такими малыми людми на московской обоз итти невозможно. И как де московские ратные люди доведаютца, что в обозе при нем малые люди [...], и учинят на них выласку и одержат победу [...] и салтан и везирь, уведав о победе (московских ратных людей. – М. К.), потому ж на своих местах не устоят и к Дунаю побегут. И после того писал о том каймакан к салтану и к везирю и мысль свою им объявил. И у султана де и у везиря была о том дума, и с той думы совет ево, каймаканов, похвалили и итить ему на боярской (князя Г. Ромодановського. – М. К.) и на гетманской (І. Самойловича. – М. К.) обозы не велели"²⁰².

Не веліли тому, що після здобуття Умані султан відмовився від запланованого раніше походу на Київ. Чому? Прямої відповіді на це питання не знаходимо. Судячи з усього, в ставці султана дійшли висновку, що достатньо й досягнутого – повного витіснення московського Й Самойловичевого війська з Правобережжя і відновлення контролю над ним з боку П. Дорошенка та протекторату Порти; міркувалося, напевно, при цьому про недоцільність наступу на Київ і з огляду на те, що в ставці султана так і не визначено було політичну мету цього наступу, і на те, що київська кампанія могла стати затяжною, а турецькі війська своєї кампанії звичайно завершували найпізніше в жовтні²⁰³.

Як видно з дописки до листа Я. Карповського Янові Ш, датованого 29 серпня, незабаром у ставці султана (яка, нагадуємо, у той час розташовувалася порівняно недалеко від Ладижина наліво від Богу) мала відбутися рада з участю, крім інших високопоставлених осіб, каймакана, хана і П. Дорошенка, прибуття яких очікувалося з-під Умані; на раді передбачалося обговорити питання, що далі робити (quo te

¹⁹⁹ Pamiętnik Mikołaja Jemiołowskiego... S. 239.

²⁰⁰ Софонович Ф. Хроніка... С. 259.

²⁰¹ РГАДА, ф. 79, оп. 1, кн. 166, л. 531.

²⁰² Там же. Л. 531 об.–532.

²⁰³ Іналджик Г. Османська імперія: Класична доба 1300–1600 / Переклав з англійської О. Галенко. Київ, 1998. С. 125; Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim: Ejalet Kamieniecki 1672–1699. Warszawa, 1994. S. 47.

vertere). А поки що, сказано в дописці, відомо, що султан має намір рушити до Кам'янця, йдучи назустріч благанням Галіля-паші*, натомість великий візир і муфтій** наполягають на поверненні війська за Дунай і пропонують до Кам'янця відрядити 15 тис. на чолі з Ефраїмом-пашею і стільки ж татар. Прийняття остаточного рішення на раді, зазначає Я. Карловський, залежить від думки, що її висловить хан²⁰⁴.

Відомості про те, що рада відбулася, у знаних нам джерелах відсутні. Нема, однак, підстав сумніватися в тому, що вона мала місце. На ній було постановлено всім турецьким військом піти додому²⁰⁵.

Початком повернення турецької армії стала переправа її з лівого на правий берег Богу²⁰⁶. У засвідченні того, на коли припадає цей початок, джерельна інформація дуже скуча й неоднозначна. Спираючись на турецький матеріал, Й. Гаммер подає, що через Бог турки переправилися 18 вересня²⁰⁷. Я. Карловський повідомив, що з-під Ладижина султан рушив 21 вересня²⁰⁸. У світлі цих відомостей твердження С. Солов'йова, що вже в перших числах вересня (за ст. ст.) турки були "на дорозі в свою землю"²⁰⁹, є помилковим.

У дописці П. Татаринова читаємо, що 8 (18) вересня, перед вирушеннем з-під Ладижина, султан і великий візир прийняли у своїй ставці П. Дорошенка (хана також). Ось що пише про цю зустріч П. Татаринов: "и учел Дорошенко говорить: ныне де ваше войско назад возвращаетца, а я зде как буду жить в земли, которую вы разорили [...]. И учел плакотца перед ними, чтоб войска сколько ни есть турского при нем оставили. И везир сказал, что вы де с ханом мне сказали, будто

* Галіль-паша – бейлербей (губернатор) Кам'янецького еялета – провінції, створеної на території Подільського воєводства, що, нагадуємо, за умовами Бучацького миру 1672 р. відійшла до Османської імперії. Мета благань Галіля-паші – при допомозі султанського війська відновити позиції імперії в еялеті, сильно розхитані поляками внаслідок здобутого ними у 1673 р. Хотинської перемоги.

** Ідеється про великого муфтія Алі-ефенде – тогочасного вищого авторитету Туреччини в справах шаріату.

²⁰⁴ Wolinński J. Przyczynki... S. 85.

²⁰⁵ Відгомін цієї постанови, можливо, присутній у тій частині мемуарних записок сучасника турецького походу 1674 р., польського шляхтича-військовика Миколая Ємійоловського, де подано, що хан радив султанові з московським військом, як таким, що втекло за Дніпро, не воювати, а рушити в Молдавію (do Wołoch) (Pamiętnik Mikołaja Jemiołowskiego... S. 239), щоб, зрозуміло, через її територію дістатися за Дунай.

²⁰⁶ Collectanea... Т. II. S. 120. Турецький хроніст помилково пише, що переправа відбулася з правого на лівий берег Богу. У згадуваній дописці до листа Я. Карловського Янові III сказано, що султан наказав волоському (multańskiemu) господареві спорудити через Бог два нових мости, а один міст відремонтувати. (Wolinński J. Przyczynki... S. 85). Якщо це твердження підтверджується, то виникає питання, чи встиг господар впоратись з покладеним на нього завданням. Не виключено, що Я. Карловський мав на увазі не волоського, а молдавського господаря.

²⁰⁷ Hammer J. Geschichte... B. VI. S. 302.

²⁰⁸ Wolinński J. Materiały... S. 305 (вістка з Жовкви від 30 вересня).

²⁰⁹ Солов'єв С. М. Сочинения. Кн. VI. Т. 11–12. С. 461.

Москва побежала, а ныне как скоро им переправливати^{*}. И учинили [...] совет турки и, призвав Дорошенка, сказал везирь: мы де думали, чтоб хан с тобою остался и в твоей земле зимовал, а турского войска для будущей скоро зимы с вами послать не можно, а мы де ныне идем к Каменцу^{**}. И послали ево (П. Дорошенка. – М. К.) к салтану руки целовать, чтоб, быв у руки, шол с ханом за Днепр. И спрашивал ево салтан: будешь ли битца с Москвою? И он сказал: я де за твое салтанское имя умирать буду, а с ними, будто с неверными неприятели, битца буду. И тогда салтан дал ему кафтан и лошадь турскую со всем доспехом оружейным да булаву серебряную, чтоб шол с ханом за Днепр во славу как знает²¹⁰.

Згідно з турецким хроністом, П. Дорошенко і хан були прийняті не султаном і великим візиром (останній був тоді начебто хворий), а каймаканом, і каймакан від імені султана подарував П. Дорошенкові халат, прикрашеного коня, золоту булаву та оксамитний ковпак з соболиною обкладкою²¹¹. Те саме, засновуючись, напевно, на свідченні того ж хроніста, подає Й. Гаммер²¹²; щоправда, в нього не сказано, з чого зроблено булаву, і, крім того, він до султанового подарунка заражував також "сукном покриту соболину шубу"²¹³.

Після описаної аудієнції у султана П. Дорошенко і хан підступили до Дніпра в районі містечка Ржищева, за їхнім наказом були зроблені пароми, щоб ними вони могли переправити свої війська на лівий берег Дніпра. Проте невдовзі по тому хан, почувши, що калмики та донські козаки, під владні московському цареві, непокоять кримські улуси, повернув до Криму, залишивши П. Дорошенкові частину своєї орди, а сам гетьман повернувся до Чигириня. Намічена переправа військ через Дніпро не відбулася²¹⁴.

* Курсивом нами виділений вислів, напевно, спричинений був тим, що П. Дорошенко і хан залякували султана і великого візира можливим поверненням в скорому часі московського і Самойловичевого військ на правий берег Дніпра.

** Якщо великий візир дійсно сказав, що турецьке військо йде до Кам'янця, то думаємо, він явно злукавив: як побачимо далі, воно рушило до Дунаю.

²¹⁰ РГАДА, ф. 79, оп. 1, кн. 166, л. 542–543.

²¹¹ Collectanea... Т. II. S. 119.

²¹² Hammer J. Geschichte... В. VI. S. 303.

²¹³ С. Величко помилково стверджує, що султан прийняв П. Дорошенка у своєму таборі під Уманню. Неправдивим є й інше його твердження, що після від'їзду гетьмана з цього табору султан там стояв ще "з полтори недель", після чого пішов до Дунаю. Натомість вірогідним виглядає такий фрагмент в оповіді С. Величка стосовно загданого ним прийому П. Дорошена султаном: гетьмана, "до намету солтанского едучого, старшина и иншіе уманскіи неволники увидѣвши, слезне просили за собою до солтана причини о свободу, якую Дорошенко и обѣщал им. Бывши зась у солтана, гдѣ просил о свободу их, теди велено ему, Дорошенку, подати реестр, о которых людей именно просит; якій реестр написавши, Дорошенко, гдѣ поднесл солтановѣ, теди зараз всѣх тих людей, которіи в реестрѣ оном были спецѣфикованы, з-под караулу уволнено и Дорошенкови отдано; а на иных всѣх з полковником Яворским того ж дня тѣсніе зложивши кайданы, под крѣпкій караул отдано" (Величко С. Летопись... Т. II. С. 355).

²¹⁴ Костомаров Н. И. Руина... С. 258; Акты ЮЗР. Т. XI. С. 668 (лист І. Самойловича А. Матвеєву з Баришівки від 10 (20) жовтня).

Принагідно зазначимо, що до султанської аудієнції П. Дорошенка великий візир двічі прийняв у себе польського посла Я. Карповського – вперше 21 серпня²¹⁵, вдруге – перед 29 серпня²¹⁶. В ході цих зустрічей посол висловив, особливо в другій з них, як умову налагодження добрих відносин між Річчю Посполитою та Османською імперією, повернення останньою території Подільського воєводства й Правобережної України²¹⁷. За свідченням Я. Карповського, великий візир ознайомив султана з цією польською пропозицією; султан був нею ”дуже вражений” і аудієнції йому, Я. Карповському, не дав²¹⁸. А турецький хроніст так пише про реакцію великого візира на цю пропозицію під час прийому ним польського посла (хроніст, напевно, мав на увазі другий прийом): ”великий візир [...], ображений таким зухвалим жаданням, не тільки йому (послові. – М. К.) далі не дозволив говорити, але навіть не дав султанської відповіді на королівський лист і відправив його (посла. – М. К.) зі своїм лише листом до канцлера”²¹⁹, тобто великого коронного канцлера, яким був Ян Лещинський. Посол від’іхав (як виявилось, до Львова), нічого так для Речі Посполитої не домігшись, навіть не був при від’їзді обдарований султанським кафтаном (халатом), який за традицією у Порті видавався іноземним послам (як і високопоставленим її особам), до котрих турецьке керівництво ставилося прихильно.

Турецька армія загалом поверталася тим шляхом, яким прибула на Правобережжя. Вона попрямувала до місця переправи через Дністер у районі Сорок²²⁰. Йдучи туди, султан, за словами С. Величка, ”вибрал дань ч'ловеческую молодицами и д'евками, хлопцами и д'евчатами и тим свой ненасищенній удоволствовавши афект”, ”повидирал и разорил еще города тамошніи, именно Тростянец, Бершад, Манковку, Тулчин, Полонное Малое и инных съм, яких не вспомнѣлося”²²¹ (йдеться про ті сім містечок, назви яких у знаних С. Величкові джерелах були відсутні).

У записці П. Татаринова зазначено, що 23 вересня (ст. ст.) султан із частиною війська перетнув Дністер біля Сорок і рушив до Ісакчі²²². Це свідчення добре за часом співвідноситься з вісткою зі Сокала від 9 жовтня, де сказано, що султан переправляється через Дністер²²³, і з вісткою з королівського військового табору від 11 жовтня, де зазначено, що султан Дністер перетнув²²⁴.

За тією самою запискою, 25 вересня (ст. ст.) там же Дністер перетнув із

²¹⁵ Hammer J. Geschichte... B. VI. S. 302.

²¹⁶ Woliński J. Przyczynki... S. 85 (лист Я. Карповського Янові III від 29 серпня).

²¹⁷ Ibid. S. 86 (лист Яна III до польських комісарів у Кадзині з Жовкви від 30 вересня), 84 (лист Я. Карповського Янові III від 29 серпня); Collectanea... T. II. S. 117.

²¹⁸ Woliński J. Przyczynki... S. 84 (лист Я. Карповського Янові III від 29 серпня).

²¹⁹ Collectanea... T. II. S. 117.

²²⁰ РГАДА, ф. 79, оп. 1, кн. 166, л. 543.

²²¹ Величко С. Летопись... Т. II. С. 355. Назва поселення ”Полонне Мале” стосовно території, про яку говориться в цитованій частині розповіді С. Величка, відсутня у джерелах XVII ст.

²²² РГАДА, ф. 79, оп. 1, кн. 166, л. 543.

²²³ Woliński J. Przyczynki... S. 88.

²²⁴ Woliński J. Materiały... S. 306.

ТУРЕЦЬКИЙ ПОХІД У ПРАВОБЕРЕЖНУ УКРАЇНУ 1674 РОКУ

частиною війська великий візир²²⁵. Узятий поляками в полон у середині жовтня турок зізнав, що кількасячний турецький загін на чолі з чотирма пашами був відряджений до Кам'янця, де мав бути дислокований у замку²²⁶.

У тій же записці П. Татаринова сказано, що 4 (14) жовтня великий візир зі своїм військом дійшов до Ясс, а через три дні по тому з-під Цензори виrushив до Адріанополя²²⁷.

Турецький хроніст згадує про прибуття султана до Адріанополя 10 листопада²²⁸. Напевно, через кілька днів туди ж прибув великий візир.

Турецький похід 1674 р., спрямований спершу проти Речі Посполитої, а згодом проти присутності московського та лівобережнокозацького військ у Правобережній Україні, охопив період від травня, коли армія на чолі зі султаном виступила із Фракії, до середини листопада, коли вона прибула до Адріанополя. З цього на перебування її на терені Правобережжя припадають серпень (від кінця першої його декади), вересень і початок жовтня. Головна мета походу в Правобережну Україну була досягнута – названі війська при допомозі загонів союзника Туреччини – кримського хана, який їх очолював, і козаків, керованих П. Дорошенком, були звідси витіснені за Дніпро, було відновлено тут владу П. Дорошенка як гетьмана і турецький протекторат над цією територією. У зв'язку з цим запланований турецько-татарський наступ на Київ не відбувся. Воєнні дії турецької армії проходили в межах порівняно неширокої територіальної смуги – від містечка Стіни на заході до міста Умані на сході. Головні її зусилля були затрачені на здобуття Ладижина та Умані. Можна сказати, що турецький похід 1674 р. врятував П. Дорошенка як гетьмана, продовжив його перебування на гетьманському уряді – до 1676 р., коли він був змущений зректися гетьманства і віддатися на милість московського самодержця.

²²⁵ РГАДА, ф. 79, оп. 1, кн. 166, л. 543 об. Турецький хроніст помилково подав, що великий візир форсував Дністер через близько три тижні після того, як це зробив султан (Collectanea... Т. II. S. 120).

²²⁶ Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, rkps 1070, k. 712 v.

²²⁷ РГАДА, ф. 79, оп. 1, кн. 166, л. 545–545 об.

²²⁸ Collectanea... Т. II. S. 120.

ДОДАТОК

1674 р., липня 30 (ст. ст.). Чигирин. —

Лист гетьмана Петра Дорошенка до свого резиденту при турецькому султані Гаврила Лісовського з настійним проханням поклопотати перед великим візиром про надання негайної допомоги йому, П. Дорошенкові, який зі своїм військом перебуває в обложеному (військами на чолі з князем Григорієм Ромодановським та Іваном Самойловичем) Чигирині

Здоровъя доброго желаю. Николи я не надеялся, чтоб толь великого манафи салтанова величества объявление монаршее было отменно. Понеже мне во всяких случаях помочь и оборону обещевали, // а я, по се время ожидая, ничего по се время дождатца не могу против наших неприятелей; и не токмо помочи, но и ведомости от салтана никакой не имею. А ныне я в осаде другую неделю и все в великом сомнении, потому что не токмо от Черкас, но и от поля зашед, неприятель все окружил и хлеб отнял, и все животы наши совершенно уже утеряли есмы. И имеем в обороне великую докуку и работу от неприятеля, потому что, со всех сторон шанцы уже близь города поставил, приступами беспрестанными и стрелянием и огненными гранатами великую налогу чинит. Я с войском, при мне будучим, не теряю надежды в милости божией и в обороне салтановой противлюсь // крепко. Но уже и сил нам не остает против толь тажких сил неприятелских. В другой ряд уж то пишем ис столь тяжкие осады. Не знаю, доходят ли наши листы и посланцы. То объявив, прошу: доступи до везиря и о том нашем опасении имянно взвести, что то правда есть, о чем я пишу, и докучай, чтоб, буде не сам хан с войсками, хотяй кто иной вождь знатной с скорую пришол помочию. Я чаю, кой час помочь придет, тот час неприятель в своих замыслех испужаетца, и надеюсь, что своего здоровъя не унесли б. И было бы то з бесмертною славою салтанова величества. А буде не будет в несколких днях скорой помочи, то я, обманут милостию // и обороною салтановою, многожды объявленною, не ведаю, что буду делать в толь великому опасству. И объяви мне, если чего надеетца крайнею ведомостью; буде похотят дать помочь, чтоб давали как скоряе, докучай без всякого замедления.

РПВ году ис Чигирина июля в Л д. АХОД г.

Российский государственный архив древних актов, ф. 79, оп. 1, кн. 166, л. 549 об.-551. Копія (переклад з української на російську, зроблений у Малоросійському приказі).